

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ
ДРУШТВО ПРИЈАТЕЉА АЛЖИРА
УДРУЖЕЊЕ ЗА КУЛТУРУ, УМЕТНОСТ И МЕЂУНАРОДНУ САРАДЊУ „АДЛИГАТ”

Главни и одговорни уредник
Др Небојша Кузмановић

Уредници другог двојезичног издања
Кристијан Обшуст
Марко Јелић
Виктор Лазић

Технички уредник
Татјана Цавнић

Превод текста на арапски, лектура и коректура
Акрам Мери

© Архив Војводине, 2024.

© Друштво пријатеља Алжира, 2024.

© Удружење за културу, уметност и међународну сарадњу „Адлигат“, 2024.

СРПСКО ВОЈНИЧКО ГРОБЉЕ У АЛЖИРУ

Архив Војводине
Друштво пријатеља Алжира
Удружење за културу, уметност и међународну сарадњу „Адлигат”

САДРЖАЈ

Никола Селаковић, министар за рад, запошљавање, борачка и социјална питања Републике Србије	9
Њ. Е. Фатах Махраз, амбасадор НДР Алжир	11
Дејан Ристић Болно наслеђе - Места и обележја страдања Срба на тлу Магреба у Првом светском рату	13
Нада Петровић Српска православна црква и српска гробља у Алжиру у време великог рата	29
Србољуб Манојловић „Солунци“ обилазе ратна гробља	49
Радослав Недић Српско војничко гробље	53
Ферид Мујезиновић Српски сниматељ у вихору Алжирске револуције	59
Марко Јелић Допринос популаризацији Српског војничког гробља у Алжиру	63
Списак сахрањених на Српском војничком гробљу у Алжиру	71
Фотографије	74

**СЕНИМА РАТНИКА
У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ**

ПРЕДГОВОР

У години када Србија и слободарски свет обележавају 110 година од почетка Првог светског рата, и када Алжир прославља 70 година од почетка Алжирске револуције, односно рата за независност, Архив Војводине у сарадњи са Друштвом пријатеља Алжира и Удружењем за културу, уметност и међународну сарадњу „Адлигат“ објављује друго, допуњено, издање књиге посвећено Српском војничком гробљу у Алжиру.

Ова књига је драгоцен допринос обележавању страдања српског народа у борби за слободу на афричком континенту. И Србија и Алжир, свако у својој борби, извојевали су слободу. Српску слободу у Великом рату изнедрио је српски сељак, после четири године борбе, повлачења и контраофанзиве. И алжирски борци су, у макији, после осам година борбе и широке међународне подршке, извојевали своју независност.

Књига *Српско војничко гробље у Алжиру* доживљава друго издање, овај пут и у преводу на арапски језик, чиме ће бити доступна и нашим алжирским пријатељима. Књига је спомен на српске ратнике, погинуле у Првом светском рату, чији земни остаци почивају на многобројним гробљима широм Алжира и Магреба. Поред Грчке, Туниса, и у Алжиру се чува сећање на страдале Србе, и у општини Дели Ибрахим, налази се Српско војничко гробље, на којем су сахрањена 324 ратника. Данас, очувано, одржавано, гробље је међу палмама, четинарима, окупано алжирским сунцем, и мирисом Медитерана, и чува сећање на знане и незнане борце, који почивају у пријатељском Алжиру.

Као некада, у борби за ослобођење, вођени правдом и борбом за слободу, данас и Србија и Алжир чувају своју слободу и независност, територијални интегритет и суверенитет, вођени принципима међународног права, и доследностима у међународним односима.

Алжир не заборавља допринос који су Југославија и Србија пружиле борби алжирског народа за национално ослобођење. Такође, Република Србија је захвална Народној Демократској Републици Алжир на поштовању територијалног интегритета Републике Србије. Алжир, који је доживео страхоте колонизације, и данас непрекидно ради у прилог унапређења регионалног и међународног мира, стабилности и поштовања међународног права. То је резултат чврстог и трајног уверења, чији корени сежу у ослободилачку борбу, да народи имају право на слободу, достојанство, правду и мир.

Србија изражава велику захвалност Алжиру и Алжирцима, који, упркос дугој борби за независност, дугим годинама обнове и развоја свог друштва, борбе против тероризма, и свим савременим изазовима, нису занемарили српски војни меморијал.

Данас, пред Српским војничким гробљем у Алжиру, као и свим осталим гробљима на којима почивају српски ратници, треба сви да се, и као појединци и као народ, поклонимо, обавеземо да ћемо чувати сећање на њихове подвиге и идеале за које су дали животе за слободу.

У име Министарства за рад, запошљавање, борачка и социјална питања Републике Србије, изражавам захвалност иницијаторима и реализаторима овог издавачког подухвата. Радујем се што ће, захваљујући овој књизи, многи бити у могућности да више сазнају о овом делу славне историје на северу Африке.

Слава свим српским и алжирским ратницима палим за слободу, и хвала свима који негују културу сећања на све који су животом бранили слободу Србије и Алжира.

Београд, 20. децембра 2023.

Никола Селаковић,
министар за рад, запошљавање, борачка
и социјална питања Републике Србије

ПРЕДГОВОР

Друштво пријатеља Алжира указало ми је част поверивши ми писање предговора другог издања ове књиге о српском војничком гробљу Дели Ибрахиму, које се налази на висовима града Алжира, у издању Архива Војводине, а по први пут на арапском језику.

Објављивање овог дела ове године, поклапа се са 110. годишњицом почетка Првог светског рата, чиме се правовремено обогаћује збирка докумената и других радова који се баве овим светским историјским догађајем, заједничким за наша два народа.

Наиме, историја сведочи да су се српски и алжирски народ заједно борили против једне од најгорих пошести која је претила човечанству у 20. веку. Управо у Србији, посебно током офанзиве којом је ослобођен Београд, на пољу части за слободу и достојанство пали су, поред своје српске браће по оружју, и многи Алжирци, који су још увек били под француском колонијалном доминацијом.

Изнова је био потребан одлучујући допринос Стевана Лабудовића, великог пријатеља Алжира, човека од принципа познатог по великој посвећености праведним стварима, а посебно правденој ствари алжирског народа, да српско војничко гробље у Дели Ибрахиму, до тада мало познато у Србији, буде откривено и придодано осталим местима сећања која сведоче о храбрости и херојству српских војника, оданих потпуном ослобођењу своје земље.

Триста двадесет четири (324) надгробна споменика српских војника, евакуисаних ради лечења у болнице у Алжиру, неми су сведоци жртава које су поднели људи од дужности у служби Србије, баш као и хумке Алжираца на српским гробљима, погинулим током Првог светског рата, такође за ослобођење Србије.

Превод на арапски језик књиге *Српско војничко гробље у Дели Ибрахиму* омогућиће истраживачима и историчарима арапског говорног подручја да продубе свој рад на овом сегменту заједничког памћења алжирског и српског народа.

Фатах Махраз,
амбасадор Алжира

Дејан РИСТИЋ (1972),
dejan.ristic@gmail.com

БОЛНО НАСЛЕЂЕ

Места и обележја страдања Срба на тлу Магреба у Првом светском рату

АПСТРАКТ: Период Првог светског рата представља раздобље обележено изузетним јунаштвом, али и масовним страдањем припадника оружаних снага и цивилног становништва. Стигавши 1916. године чак и на тло Северне Африке, српске избеглице су, као материјално сведочанство свога боравка на том подручју, оставиле неколико војничких гробаља и костурнице, које и данас сведоче о њиховом подвигу и патњи. Најзначајнији српски војни меморијали на тлу Северне Африке налазе се у местима Бизерта и Мензел Бургиба (Тунис), као и у граду Алжиру (Алжир).

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Магреб, Алжир, Тунис, Мароко, Први светски рат, Краљевина Србија, избеглице, војни логори, војне болнице, војничка гробља, костурнице.

„Рано изјутра 27. децембра 1915. г., са Француске крстарице „Жил Мишле“ три продужена писка сирене, који су одјекивали кроз зимско праскосорје чудноватим звуком, масе измешаних тонова, објавили су онима који су у крстарици још увек спавали дубоким сном човека који се после огромних физичких напора и грозне душевне депресије најзад нађе у заклону и сигурности да је велика ратна лађа упловила у неко пристаниште. Са радозналешћу и журбом истрчаше сви путници брода на кров и ако се још увек јасно није могла да види варош поред које је брод пролазио. Рекоше да је то Бизерт пристаниште Туниса.”¹

---

1 Белић, Емило, Уздаси из туђине: слике из живота наших војника у Бизерти, Сарајево 1931, 5.

Након изузетних успеха остварених 1914. године на бојиштима широм Србије, а посебно после великих победа Српске војске у биткама на Церу и Колубари, ратна дешавања променила су свој ток у другој половини 1915. године.

Исцрпљена, знатно ослабљена у људству, опреми, наоружању и муницији, Српска војска више није била у стању да се одбрани од далеко надмоћнијег противника, кога су чиниле здружене аустроугарско-немачко-бугарске војне снаге. Стога је, заједно са делом цивила, била принуђена да се повуче ка југу и, преко Албаније, дође на грчко јонско острво Крф. Војници и цивили пешице су кренули преко, снегом завејаних, подручја Косова и Метохије и Албаније. Током тог марша, страдало је око 60.000 војника и, са њима готово у истом броју цивила, жена, деце, стараца.

Највећи број војника из Албаније прешао је на Крф, а за њима је ускоро приспео и велики број избеглица. Са француском Владом било је договорено да изнемогли и болесни припадници српских оружаних снага буду пребачени на подручје Северне Африке, а избеглице на Корзику и у јужну Француску.

У договору са Министарским саветом Краљевине Србије, а на основу претходно добијеног одобрења француског министра унутрашњих дела, за војнике и цивиле омогућен је организован прихват у Тунису и Алжиру, тадашњим француским колонијалним поседима.

Непосредно након пребацивања првих контингената у Бизерту, формирана је Команда српских трупа у Тунису. Пуковници Михаило Ђорђевић, Драгутин Милутиновић и Карло Михел налазили су се на челу Команде резервних трупа и Подофицирских школа.²

И мада су државе-савезнице омогућиле пријем српских избеглица у Француску, Италију, Велику Британију, Русију, Грчку,

---

² Пејчић Предраг, Српска војска у Бизерти (1916–1918), Београд 2008, 56–57.

као и на подручје Северне Африке, прихват је у почетку био конфузан и недовољно припремљен.

Генералном комесару у Паризу био је подређен један од четворице српских делегата у Африци, и то онај који је био одговоран за подручје Туниса и Алжира. Делегат за Тунис и Алжир водио је рачуна о колонијама, болницама, колежима и мањим избегличким насељима.

Колоније су биле у местима: Бизерта (**Bizerte**), Филипвил (**Philippeville**), Сакмоди, Жарден д Есеј (**Jardin d'Essai**), Богни (**Boghni**), Мерс-ел-Кебир (**Mers el-Kébir**), Медеја (**Médéa**), Мезон Каре Бен Акнун (**Maison-Carrée Ben Aknoun**) Пирет (**Piret**), Бен Шикао (**Ben Chicaou**), Тизи Рениф (**Tizi-Renif**) и Оран (**Oran**).

Болнице су се налазиле у местима: Мустафа (**Mustafa**) и Кап Матиф (**Cap Matif**).

Колежи су били у местима: Тунис (**Tunis**), Сетиф (**Sétif**), Алжир (**Alger**), Мостаганем (**Mostaganem**), Сиди Бел Абас (**Sidi Bel Abbas**), Шабе Кол (**Chabe Col**), Милијана (**Miliana**) и Виривил (**Viriville**).³

У Северну Африку је стигло више од шездесет хиљада војника, а са њима и један број цивила. Управо то подручје представљало је најзначајнију регију, у којој је спроведен процес рехабилитације оболелих и изгладнелих српских војника и цивила.

Срби су у Бизерти били смештени у касарни „Ламберт“. Након свега неколико дана кренули су у логор „Лазуаз“, на око пет километара удаљености од вароши Бизерте. Пошли су само они који су били здрави пошто је прво био подигнут логор од шатора. Убрзо су биле предузете мере да се саграде баракe правоугаоног облика, подзидане каменом. Тих барака било је око две стотине и „Лазуаз“ је ускоро личио на праву правцату варош.⁴

Избеглице су, пак, приспеле у места: Бизерта, Тунис, Константин

3 Детаљније видети: Бојић Душица, Срби у Северној Африци (1915–1919): каталог изложбе, Београд 2014.

4 Гиздавић, Н., Српска Африкијада, Београд, 1922. 16.

и Алжир. Њима је у прво време, било нарочито тешко, јер није постојала никаква организација са српске стране, а нису знали ни француски језик. Комуникација између њих, Француза и Арапа била је веома отежана, тако да се избеглицама у почетку није могло помоћи у довољној мери како су то иницијално и желеле француске власти, али и сами Тунижани и Алжирци.

Највећим делом избеглице и војници пристизали су на тло Северне Африке до краја фебруара 1916. године, али и нешто касније. Сачуван је списак, сачињен на лађи „Абди“ која је кренула 8, а стигла 11. фебруара 1916. године у место Кап Матиф на територији Алжира. Само на овој лађи приспело је 906 избеглица из свих крајева Србије. Они су били распоређивани у Бизерти, Кап Матифу, Филипвилу, Жарден д' Есеју, Бону, али и у самом граду Алжиру. У првим данима априла исте године поједини са овога списка отпутовали су за Корзику и Марсеј, док су други убрзо, од последица рањавања и исцрпљености, преминули у Алжиру и Кап Матифу.

Пристигле српске избеглице најпре су биле подвргнуте карантину и пелцовању противу колере, тифуса и богиња.

Баца су у почетку учили само француски језик. Већ од 2. марта 1916. године били су распоређени по разредима у појединим колежима, и то у групама од по двадесет петоро.

Избегли Срби у Филипвилу радили су у тамошњој окружној Пољопривредној школи и ту су имали обезбеђен стан и храну. Избеглице у Бону, копале су винограде и крчили травњаке, за надницу према раду од 2.50 до 3.50 франака дневно.

Са Главним комесаром, др Светозаром Радовановићем, договорено је да се у Париз шаљу извештаји о стању и броју избеглица са територија на којима су делегати надлежни. Тако је и делегат из Алжира, на сваких петнаест дана, слао извештаје са списковима и променама, које су се догађале у Африци. Пристигле избеглице нису се стално задржавале тамо где им је

било одређено. Из више разлога вршило се њихово премештање, а сва померања су морала да буду детаљно забележена.

Касније је избеглицама омогућена и помоћ добрих људи, хуманитарних друштава и општина у којима су добили смештај. Многи су себи успевали да обезбеде и некакву скромну зараду, научивши помало француски језик те су тако у Северној Африци провели више од три године док није дошао час повратка у домовину.

Жарден д' Есеј – Ову колонију чинили су младићи, жене са малом децом, а било је ту и девојака. Старешина колоније је био Љубисав Петровић, полицијски писар. Ту су готово сви одрасли радили и имали плате од 0.40 до 1 франка, стан и задовољавајућу хране. Гардероба им је била посебно наручивана. Већина чланова колоније се хранила у ресторану, док су се само они који су имали довољно прихода хранили приватно. До маја 1916. године дечаци су радили у фабрици гаса после чега су морали напустити радна места.

Половином маја 1916. године у Жарден д' Есеју се налазило 127 српских избеглица. Међу децом која су радила у башти, налазило се још 40 писмених, а преостали су били неписмени. Из колоније је тражено да добију букваре и хартије, како би вежбали слова. Такође је тражено да се одобре и средства да би се заинтересовали неки француски учитељи који би подучавали српску децу. Учитељ Мил. М. Дачић, је у току радова у башти, показивао деци биљке и подучавао их како се оне узгајају.

Већ почетком јуна месеца стање међу избеглицама у Жарден д' Есеју се изменило. Нека деца су отпутовала на рад у Алжир, у Бен Шикао (регион Медеа) или у Риад кабули Мезон (**Riad kabouli Maison**).

Филипвил – Почетком јануара 1917. године у овој колонији налазило се на смештају и старању тридесет осам српских избеглица. За старешину колоније био је одређен извесни трговац

Матић, који је био писмен. У тој колонији је одмах био заведен примеран ред, на који су колонисти убрзо навикли. Један део њих био је запослен у околини Филипвила, док су други били ангажовани у руднику у Шабе Колу. Посао нимало није био лак, али су се Срби хвалили радом и зарадом у том руднику. Здравље је код свих чланова колоније било задовољавајуће.

Рудник *Шабе Кол* – Ту се налазило двадесет девет радно ангажованих српских избеглица. Стање у погледу хране, стана и зараде било је задовољавајуће.⁵

Мерс-ел-Кабир – Почетком 1917. године у тој колонији налазило се тридесет шест српских избеглица. Овде су махом били смештени старци и инвалиди, а било је тек неколико младића. Сви су чекали војну комисију и прегледе, који су требало да буду обављени у фебруару 1917. године.

Кап Матиф – У тој колонији налазила се болница, у којој су били смештени српски војници, а, осим њих, ту је било запослено још осамнаест избеглица. Ови младићи су имали храну, стан и зараду по један франак дневно. Током 1917. године добили су обућу и гардеробу.

Мезон Коре – Била је то омања колонија, у којој се налазило свега осам српских држављана, од којих су двојица били ђаци у локалној основној школи. Осталих шесторо су прездравили и изашли из болнице. За њих је, по војном распореду, био организован преглед током фебруара 1917. године.

На подручју тада француског Алжира био је утврђен прецизан број избеглица, које су биле смештене по селима.

Рандон – У том селу налазила се колонија на имању господина Пармансета где су били смештени ослобођени војници последње одбране и трећег позива, старији више од четрдесет пет година.

⁵ Бојић Душица, Срби у Северној Африци (1915–1919): каталог изложбе, Београд 2014. 11.

Дезирви – У селу, на имању господина Дибоуа, налазила се малобројна група избеглих Срба. Одређени број њих био је одређен за куваре и да одржавају чистоћу. У једном великом и дугачком вајату, уредили су све што им је било потребно за пристојан живот.

Архивска грађа у вези са боравком српских избеглица на подручју Северне Африке није богата и везује се, махом, за активности тројице делегата, који су се смењивали на овом простору. Од фебруара 1917. за северну Африку био је задужен Славољуб Илић.

Избеглица и инвалида било је у *Бенегру*, једном арапском селу, удаљеном око 10 километара, на североисток од вароши Бизерте. У том селу подигнуте су простране баракe, у којима су инвалиди били смештени. Њих су неговале Енглескиње послате из друштва, које је носило назив „Српски потпорни фонд“ (*Serbian Relief Fund*).

Многи инвалиди учили су и неки занат, попут плетења корпи и торбица од рафије за даме, низање ђинђува, прављење новчаника, кесица, четки... Неки су учили типографски занат у тамошњој штампарији. Посебну помоћ пружио им је извесни Вилсон, изасланик и повереник енглеског друштва за помоћ Србима.⁶

У Бизерти се налазила и школа за глуве и слепе, која је била смештена у касарни Ламберт. После извесног времена показала је веома добре резултате. Ту школу обилазио је и адмирал Геprat.⁷

Српска деца била су смештана и у пансиону, који се налазио у Бизерти. Ту су се одморили, очистили и пресвукли. „Добротворно просветно друштво матера“ (**Oeuvre d'assistance des Mères**) пружио им је сваку врсту помоћи.

У Бизерти су српска деца била распоређена у пет колежа. Директори из Сиди бел- Абаса и Мостаганема прихватили су српске

---

6 Исто, 14.

7 Детаљније видети: Ложајић Недељка и Велибор Прелић, Изложба Нова светлост: Живот и дело Вељка Рамадановића: каталог изложбе, Београд 2013.

ђаке и водили их у своје школе. Деца су убрзо научила француски па су могла да прате предавања.

У Бен-Акрону, учитељ је био Драгољуб Петровић, студент психолошко-педагошких наука из Цириха. Његове студије прекинуо је рат 1914. године. Повлачење српске војске затекло га је у Параћину као секретара добровољаца, при војном Надзорништву.

Група најмлађих остала је у Бизерти а друга група послата је у школу у Сетифу, 350 километара југоисточно од града Алжира. Трећа група ишла је Мостагенум, који се налази на око 380 километара западно од града Алжира, поред мора. Четврта група се школовала у Сиди бел-Абасу који је 480 километара удаљен од града Алжира и то у правцу југозапада.

Крајем 1918. године, започео је процес репатријација српских војних и цивилних избеглица са подручја Северне Африке.

Упркос наређењу министра Светозара Прибићевића да се све избеглице морају вратити у Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца, у Бизерти се, до априла месеца 1919. године, задржало још 183 лица са избегличким статусом. За њих је обезбеђен повратак бродом преко Дубровника.

Велики број тешко исцрпљених и болесних српских војника, и поред пожртвоване неге, умро је убрзо након искрцавања у Бизерти. Током прва три месеца, након искрцавања на северноафричко тло у болници „Сиди-Абдалах“, преминуло је 507 српских војника и официра. Грађани Бизерте, који су настојали да олакшају боравак српској војсци у овом граду покренули су иницијативу да се умрлим српским војницима подигне споменик.

На Видовдан, 28. јуна 1916. године, одржана је прва јавна заупокојена молитва српским војницима, умрлим у Бизерти. Уређење српског војничког гробља у Бизерти одмах је отпочело, па је, 28. јуна 1918, положен камен темељац капеле, посвећене умрлим српским војницима у том месту и околини између 1916.

и 1918. године.

Српско војничко гробље налази се у Феривилу, где су гробови обележени крстовима у облику мача са именом, средњим словом и презименом страдалих. Већи број комеморација одржан је током рата палим српским и француским војницима. Тако је, 30. септембра 1917, одржан помен војницима, настрадалим у торпедованом броду Галија, а српски војници присуствовали су и поменима које су организовали француски војници својим погинилим саборцима.⁸

Војничко гробље у Бизерти данас је у склопу римокатоличког цивилног гробља и захвата простор 27 м x 24 м. Простор гробља, са свих страна, уоквирују високи чемпреси, а у средишту се налази капела. Улаз у капелу је на западној страни, кроз врата од кованог гвожђа.

Унутрашњост капеле је димензија 3,2 м x 4,0 м.⁹ На источном зиду, налазе се три иконе у функцији иконостаса. Централна икона је Распеће Христово, а лево и десно од ње налазе се Христ и Богородица са Христом. Иконе су сликане у техници темпера на платну и рад су нашег сликара Миодрага Петровића (1888–1950).¹⁰

Под капеле је урађен од мермерних плоча, а испод њега се налази затворена костурница. Архитектонска обрада фасада капеле је веома скромна. Зидови су рађени од камена лошег квалитета, резаног у правилне блокове рустичне обраде. Чини се да је капела убрзо омалтерисана споља, управо због слабог квалитета камена и неповољних климатских услова. Архитектонска пластика (венци, оквири, портал и стубови) рађена је у бетону.

8 Преузето 3. октобра 2017. године са интернет странице: <http://www.istorijskabiblioteka.com/art:srpskavojskaubizerti>

9 Симић Гордана, Српска војничка гробља из Првог светског рата у Бизерти и Мензел Бургиби у Тунису, у: Саопштења XIV (1982), Београд 1982, 248.

10 Кулунџић З., Сликара Миодраг Петровић, у: Београдске општинске новине, 4, Београд, април 1940, 379.

Са спољне стране капеле, налази се у земљу укопана костурница, чија је горња плоча у нивоу терена. Вероватно је првобитна костурница била недовољно велика да прими све посмртне остатке те је морало да дође до проширења. У обе костурнице је сахрањено укупно 675 војника. Имена свих њих уклесана су на мермерној плочи, која се налази на фасади. За сваког војника је уписано презиме и почетно слово имена.

У непосредној близини капеле, налази се дванаест надгробних споменика, које су тупоставиле породице или другови настрадалих. Сви споменици су различите обраде и изгледа, а израђени су од пешчара веома лошег квалитета. На сваком споменику, уписано је име, презиме и датум смрти сахрањеног.

И Српско војничко гробље у Мензел Бургиби, налази се у оквиру активног цивилног римокатоличког гробља. Читав комплекс обухвата површину од око 102 м x 36 м.

За разлику од Српског војничког гробља у Бизерти, у оквиру комплекса у Мензел Бургиби никада није постојала капела. Сахрањивање је, дакле, искључиво вршено у појединачним гробним местима означеним истоветним крстовима.

Крст је израђен у виду стилизованог мача пободеног у земљу, са лоровом гранчицом и орденом Француског ратног крста. Сви крстови су распоређени у правилне редове. На сваком крсту се налази таблица са именом и презименом сахрањеног, јединицом у којој је служио, и пуним датумом смрти, а на многима пише и место рођења. Данас се на овом гробљу налази 1048 крстова, од којих је 20 без таблице са именом, а 57 са ознаком „непознати војник“. Познато је да је у многим гробовима било двојног сахрањивања. На 22 крста се налази још по једна таблица са именом другог сахрањеног. На 210 крстова данас се налазе само трагови некадашњих таблица па се може претпоставити да је и у њима било двојног сахрањивања. На основу тога, могло би се закључити да је у Мензел Бургиби сахрањено укупно 1280 српских

војника, од којих су позната имена само 993 војника.¹¹

Сахрањивање у оквиру комплекса Српског војничког гробља у Мензел Бургиби вршено је у раздобљу од јануара 1916, до јануара 1919. године.

Недалеко од Српског војничког гробља у Мензел Бургиби, налази се и маузолеј кружне основе, у чијим се темељима налази заједничка костурница француских и српских војника. Није познато колико је војника сахрањено у овој костурници.

Страшна епопеја Првог светског рата, која је кулминирала повлачањем српских оружаних снага и дела цивила преко северне и средње Албаније ка грчким јонским острвима Крфу и Виду није била окончана на грчкој територији. Велики број рањеника и изнемоглих хитно је пребачен у савезничке, махом француске болнице, широм јужне Европе, али и на француске територије у северној Африци. И док је боравак српских војника на тлу данашњег Туниса добро познат и након сто година од тих трагичних догађаја, дотле је присуство Срба у данашњем Алжиру и даље обавијено велом историјског заборава.

Стога се вреди подсетити више стотина наших сународника, који су у завршним годинама Првог светског рата спас пронашли у француским војним болницама, које су се налазиле у тој, за нас данас, веома пријатељској држави.

У граду Алжиру, на територији градске општине *Дели Ибрахим (Dely Ibrahim)*, налази се Српско војничко гробље на којем почивају посмртни остаци 324 припадника Српске војске преминулих у раздобљу између 1916. и 1919. године. Важно је нагласити да оно представља секундарну војну некрополу, будући да је формирано знатно касније у односу на време када се у неколико приобалних

---

11 Симић Гордана, Српска војничка гробља из Првог светског рата у Бизерти и Мензел Бургиби у Тунису, у: Саопштења XIV (1982), Београд 1982, 249-250.

градова и насеља у у тада француском Алжиру налазило више савезничких војних болница у којима су збрињавани рањени и исцрпљени српски војници, који су са острва Крф и Видо ради наставка лечења транспортовани у војне болнице у северној Африци.

Гробље се данас налази на подручју престоничке градске општине *Дели Ибрахим* где је 1982. године премештено са своје првобитне локације у месту *Таменфуст (Tamenfoust)*, раније *Кап Матифу (Cap Matifou)*.

Поштујући принцип: „*Противници у рату – сједињени у смрти*“ српски ратници почивају у оквиру импозантног комплекса војних гробаља припадника више европских нација страдалих у данашњем Алжиру током Првог и Другог светског рата.

Надгробна обележја су смештена на плански уређеној затравњеној парцели трапезоидног облика, а само Српско војничко гробље својом источном страном ослања се на суседно Немачко војничко гробље.

Гробна обележја су урађена у виду бетонских плоча димензија 70 x 100 центиметара, са касетом у средини, димензија 20 са 40 центиметара, која је испуњена земљом. У плочама су заливани крстови, израђени од прикованих дрвених дашчица. Оријентација гробова је неправилна, будући да се налазе на дијагонали север-југ. У улазној зони читавог комплекса постављена је копија првобитног споменика, који се налазио на изворном локалитету Српског војничког гробља, пре његовог премештања на локалитет у престоничкој општини Дели Ибрахим.

Првобитна реконструкција комплекса Српског војничког гробља извршена је 1989. године.

Коначна реконструкција, након које је читав комплекс попримио данашњи изглед, реализована је током 2006. и 2007. године, на иницијативу историчара Дејана Ристића, који је тих година у Влади Србије био ангажован на заштити српских војних меморијала и

места страдања у земљи и иностранству.

Сталну бригу о Српском војничком гробљу у граду Алжиру води Амбасада Републике Србије у ДНР Алжир, као и Министарство за рад, запошљавање, борачка и социјална питања Републике Србије, које се у оквиру великог спектра својих надлежности стара и о заштити српских војних меморијала у земљи и иностранству.

Извори и литература

- АС МУД [Архив Србије, Министарство унутрашњих дела] у избеглиштву, Алжир, Делегат српске владе, 24. мај/916.
- АС, МУД, Алжир, спискови, 11/916.
- АС, МУД у избеглиштву, Алжир, 10/24. III / 916.
- АС, МУД, Алжир, 10/24. III / 916. са потписом делегата Краљ. српске владе за Алжир, Тунис и Мароко
- АС, МУД у избеглиштву, Алжир, Финансије, спискови издатих плата на каси Делегата српске владе у Алжиру, 23. јун 1916.
- АС, МУД, финансије, 22. април 1917: за 24. април 1917.
- АС, МУД у избеглиштву, 5/ X/917. и 12/X/917. АС, МУД у избеглиштву, Алжир, Поверљиво 1/III/917.
- АС, МУД у избеглиштву, Алжир, спискови, 1. јун 1918.
- АС, МУД у избеглиштву, Алжир, без деловодног броја, 12/6/916; 14/6/916; 18/6/916; 20/6/916; 9/7/916;
- АЈ [Архив Југославије] 14-236-838/80
- АЈ-14-236-838/768
- АЈ-14-236-838/771
- АЈ-14-236-838/780
- АЈ-14-234-833/242
- АЈ-14-236-838/806
- АЈ-14-236-838/768

- AJ-14-236-838/771
- AJ-14-236-838/780
- AJ-14-234-833/242
- Историјски музеј Србије – Збирка архивске грађе
- Историјски музеј Србије – Збирка фотографија
- Историјски музеј Србије – Збирка разгледница

- Белић Емило, Уздаси из туђине: слике из живота наших војника у Бизерти, Сарајево 1931, 5.
- Бојић Душица, Срби у Северној Африци (1915–1919): каталог изложбе, Београд 2014.
- Гиздавић, Н., Српска Африкијада, . Београд, 1922.
- Митровић Андреј, Србија у Првом светском рату, Београд 1984.
- Наши дописи, Српске новине. Крф, 25. август 1918.
- Избегли српски ђаци у Африци, Писмо једног гимназијалца. - Српске новине, Крф, 4, јуни 1916.
- Пејчић Предраг, Српска војска у Бизерти (1916–1918), Београд 2008.
- Стојићевић А., Историја наших ратова за ослобођење и уједињење од 1912–1918. године, Београд 1932.

*Српски војници и цивили у Алжиру између 1916. и 1919. године
(Збирка фотографија Историјског музеја Србије).*

**Нада ПЕТРОВИЋ, историчар,
архивски саветник
Београд**

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА И СРПСКА ГРОБЉА У АЛЖИРУ У ВРЕМЕ ВЕЛИКОГ РАТА

АПСТРАКТ: Боравак и лечење рањених и болесних српских војника на тлу Алжира, организација и рад војних свештеника, формирање капела-богослужбених простора и рад Српске православне цркве у Алжиру за време Првог светског рата. Ратничка гробља српских војника на тлу Алжира.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Алжир, српска гробља, Српска православна црква, Први светски рат.

Ове године обележавамо 100-годишњицу од завршетка Великог (Првог светског) рата, који је трајао од 28. јула 1914. до 11. новембра 1918. године. У овом рату учествовале су светске силе груписане у два сукобљена савеза: Силе Антанте, (које су чиниле: Велика Британија, Русија, Француска), а од априла 1915. и Италија, док су се Сједињене Америчке Државе придружиле Антанти априла 1917. и Централне силе, које су чиниле: Немачка, Аустроугарска, и Италија, која је због Лондонског уговора 26. априла 1915. (којим је за Италију предвиђен део Далмације, Истре, Горице и Додоканези) приступила силама Антанте априла 1915. године.

У Великом рату под оружјем, било је више од 70 милиона људи, 60 милиона било је мобилисано у Европи, а 10 милиона људи је погинуло.

Према подацима, које је презентовала на Конференцији мира у Паризу 1919. године, Србија је у Првом светском рату изгубила 1.247.435 војника и цивила, односно 28% од целокупног броја становништва које је имала 1914. године. Већ 1921. године, на

седници Народне скупштине, посланик Живота Милојковић, навео је да је од 852.000 војника, колико је Србија мобилисала, погинуло на ратиштима или умрло од рана и епидемија 402.435 војних обвезника, односно 50% мобилисаних.

Посмртни остац 85.856 српских војника и цивила, погинулих или умрлих у Првом светском рату, расути су у 18 држава, у 1.815 гробница.¹ Велики број гробница српских војника налазе се у Алжиру и Тунису.

Одмах по доласку исцрпљених и болесних српских војника на тло Северне Африке, поред њима неопходне болничке неге, јавила се и потреба за духовним и верским животом. Српска православна црква је била организована тако да је у Команди резервних трупа у Бизерти, постављен војни свештеник, који је вршио званичне обреде при Команди и успостављао везе са другим православним свештеницима постављеним по болницама, логорима по Алжиру и Тунису, као и са свештеником у логору Лазуазу, где је била подигнута и нарочита Српска православна црква у једној бараци. Свештеници су вршили обреде по појединим болницама, држали проповеди и на тај начин бодрили дух и расположење болесницима. У Бизерти, на бизертском гробљу, подигнута је Српска православна капела од камена, која и дан данас постоји и сведочи о боравку Срба.² Српски православни свештеници су били ти, који су исповедали тешко болесне и умируће ратнике. Били су ту и да испрате српске хероје на њихов последњи починак.

После избеглиштва из Србије, почетком 1916, још од првог доласка Срба, у Алжиру је формирана колонија, састављена од избеглица – ђака, болесних српских официра и војника. У српској историографији мало је истражено и писано, а српска јавност мало

1 Истраживања др Александра Недока и генерал-мајора Милисава Секулића, изнета на научном скупу: „Српски војни санитет у Првом светском рату“ одржан 30. септембра 2014.

2 Душица Бојић, *Српске избеглице у Првом светском рату (1914–1921)*, Београд, 2007, 416.

зна, о боравку бројних српских избеглица, болесних официра и војника. Многи цивили, који су се повлачили са српском војском крајем 1915. и после преласка Албаније и преживљене Албанске голготе, стигли у Северну Африку; један већи број упућен је у Тунис и Алжир, тадашње француске колоније.

Боравак Срба у Тунису, од 1916. до 1918. године, историјски је истражен и обрађен, постоји велики број библиографских јединица, а *Српска африкијада* професора Недељка Гиздавића, сматра се дневником – хроником боравка, живота и рада српске војске у Тунису. Реконструисана су сва гробља у Тунису у градовима: Бизерти, Сиди Абдулах, Сусу, Феривилу, граду Тунису, и другим местима. За три и по године боравка Срба у северној Африци, изнемогли, болесни и рањени војници прихватани су, лечени и рехабилитовани у 37 места северне Африке. Лечење и рехабилитација српских војника у Тунису организовано је у 10 болница и 11 санаторијума.

О српским избеглицама у Алжиру, у једном сегменту своје докторске дисертације, под називом *Српске избеглице у Првом светском рату 1914–1921*, др Душица Божић посвећује Српским избеглицама у Африци.³ Један број болесника и рањеника са Крфа и из Солуна, лечен је у француској колонији Алжиру. Највећи број њих био је смештен и лечен у пет болница града Алжира, међу којима: Лазарет у Кап Матифу (где су лечени грудоболни), Куба, Парнета, Мајо (једна од највећих) и Федер Ло. Болесници су размештани и у друга места колоније Алжир: у Константин (то је град тврђава подигнут на једној великој стени), војној болници Темпорер у Галми, у војној и грађанској болнициу Бону (управник војне болнице био др Форнел), војној болници у Сетифу, у Орану, Сиди Бел Абесу, Мерз ел Кебиру⁴, у Блиди, Дра ел Мизану, Азреву,

---

3 Исто

4 Мерз ел Кебир је поморска база у Оранском заливу, удаљена око 4 миље од Орана. После Другог светског рата, Француска је ту изградила једну од најмодернијих поморско-ваздушних база, са шест подземних галерија у

Маскари, Хусејин Деју, Мисергину и бањи Рира. Један број војника лечен је у Мароку у болници у Фезу и Уџди.⁵

Истражена архивска грађа осветљава живот и рад српских официра, војника и избеглица у тим болницама у Алжиру. У Алжиру је боравио и велики број српске деце – ђака која су у Бизерти била распоређена у пет колеџа: Алжир, Бизерту, Сетиф, Мостаганем и Сиди бел Абас. Директори школа долазили су у Алжир и водили децу у своје школе, мада су биле доста удаљене од Алжира.⁶

Још од доласка у Алжир, где је била формирана српска колонија, састављена од избеглица: ђака, студената, болесних официра и војника, јавила се потреба за оснивањем Српске православне цркве. То питање покренуто 1917. године, када је за делегата Српске владе у Алжиру постављен Славољуб Илић, а за свештеника Љубомир Р. Ивковић. Идеја о оснивању и отварању Српске православне цркве, остварена је 1918. године тачно пре 100 година. О формирању, раду ове цркве у Алжиру, која је била подигнута добровољним прилозима и која је окупљала српске избеглице, ђаке, студенте, официре и војнике, који су се лечили по многим болницама у Алжиру, мало је писано и мало истражено у српској историографији. О почетку рада цркве забележиле су *Српске новине*.⁷

О броју српских официра и војника, који су се током рата налазили у Алжиру, на лечењу и опоравку, сведоче извештаји

дубини од 100 метара, које служе као подземна складишта и смештајни објекти за командовање. Ослоњена на оближњу базу за ремонт бродова, Санта Круз, која надвишава стари део града Орана, са њом чини целину и једну од најачих поморских база на свету. Лука Николић, Србија мајко и маћехо, 134.

5 Лука Николић, Србија мајко и маћехо, Чајетина, 2014.

6 О нашим ђацима у Алжиру, писале су Српске новине, постоје сачувани извештаји делегата српске владе за Алжир, спискови ученика и друга архивска грађа, похрањена у фондовима Архива Србије и Архива Југославије.

7 Српска црква у Алжиру, Српске новине, 2. јун 1918, 2 бр. 65, Крф.

војних свештеника, који су са тла северне Африке упућивали на Крф гоподину Димитрију, митрополиту Србије⁸, Министарству војном на Крф и Команди резервних трупа и Подофицирских школа у Бизерти.

Подоласку српских војника у Алжир, било је постављено 12 војних свештеника, који су били распоређени по градовима северне Африке. Из извештаја Милана В. Поповић, свештеника Команде резервних трупа и Подофицирских школа у Бизерти, бившег пароха цркве Заблаћске у срезу Трнавском, округа Чачанског, од 9. фебруара 1917, сазнаје се да је у болницама северне Африке, које се простиру од Бизерте до Орана (од Туниса до Алжира), било око 15 хиљада српских војника на лечењу; од тога, умрло је до фебруара 1917. у свим болницама три (3.000) хиљаде српских војника и од тог броја готово над хиљаду војника није извршено – опело чинодејство од стране српског свештенства; „... већ једним малим делом војника, опојат је од стране католичког свештенства а другим делом, није указато никакво чинодејство. Оно чинодејство, што је указато од стране католичког свештенства, више је указато у Орану ради пропаганде њине религије.“⁹ Наводи

---

8 Митрополит Димитрије Павловић (Пожаревац 1846–Београд 1930). 1870. рукоположен је у чин ђакона, затим презвитера. У Паризу студирао књижевност и филозофију. По завршетку студија, изучавао агрономију у Националном Агрономском институту у Паризу. Враћа се у Србију и улази у црквену јерархију. Шабачки епископ био је до 1905, када је изабран за Архиепископа београдског и Митрополита Краљевине Србије. За време Великог рата Српска влада била је у изгнанству на Крфу па се и канцеларија Митрополита Димитрија налазила на Крфу. Изабран је за првог патријарха успостављене Српске Православне патријаршије, на дан Св. Краља Милутина 30. октобра 1920 (12. новембра 1920). У београдској Саборној цркви устоличен је 31. октобра (13. новембра). Свечано устоличење извршено је 15/28 августа 1924. у Пећској патријаршији. Српски патријарх био је од 1920. до 1930. *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд, Подгорица, Крагујевац, 1996, 163.

9 Архив Српске Православне Цркве (АСПЦ) Митрополија Србије (МС) на

и проблеме са католичким свештеницима у Орану, који су нудили младим Србима да приме католичку веру и упишу Универзитет о Папином трошку.

Опела су извршена од стране Српског свештенства у болницама и гробовима: у Бизерти, Сиди Абдулах, Тунису, Бону и у граду Алжиру, где је био српски свештеник, а у осталим болницама, којих је било преко петнаест (15), није нико извршио опело. Наводи, да је српског свештенства у Алжиру једно време било довољно – било је дванаест свештеника, али су упућени у Солун и болнице су остале без свештенства.

Свештеник Милан В. Поповић, у извештају Митрополиту Димитрију наводи „...Према наведеном, мишљења сам, да би требало све гробове умрлих војника опојати а исто су и заслужили а и њиховим породицама биће највећа утеха, да када се будемо вратили у Србију, да им поред Црног гласа, можемо рећи, да су сви српски војници, који су умрли у Африци опојати од стране српског свештенства.

Ово достављам Вашем Високом Преосвештенству с молбом, да би били ми будни чувари своје вере и да подејствујете код надлежних, те да се изволи одобрити, да се изврше опела над свима умрлим српским војницима, па ма то било и при поласку за Солун.

...Иста дужност, ако би ми се поверила – Изјављујем да би се старао, да исту што савесније отправим.

Учтиво вас извештавамо, да смо ми свештеници у свима местима отворили и капеле за службу и сав приход као од свећа, таса и целивајуће иконе – уступили болесним војницима и интернираним студентима.

У исто време, част ми је Вас, известити, да се налазим као војни свештеник у дивизији. Поред мене и ови су свештеници: Г. Г Сребрен Благојевић, при резев[ном] пуку у логору, Ђорђе Х.

Крфу, у даљем тексту: АСПЦ МС на Крфу, 1917/38

Стојановић при болници у Бону, Милорад Достанић у болници у Туниској и Мијаило Петровић у болници Сиди Абдалах....¹⁰

Митрополит Србије, господин Димитрије одмах је реаговао и министру војном поручио: „...не може се пропустити да умрли остани неопевани. То би била увреда за њихове породице, коју нам они никада не би опростили, стога се опела морају извршити.

Достављајући вам ово г. Министре, молимо вас за хитно телеграфско наређење треба, да позове там[ошње] свештенике и, ставити им средства на расположење, упути их без одлагања да изврше опело над гробовима оних погинулих војника који су сахрањени без опела. Исто тако да се постарају, да у будуће ни једно нема лице неопевано не буде сахрањено.“¹¹

Војне свештенике, постављало је Министарство војно и то у местима и градовима где је било српске војске и српских избеглица – у северној Африци, градовима Француске и Корзике, као и градовима Грчке и на Крфу. Министар војни, издавао је решења о постављењу или разрешењу свештеника, док је Митрополит Србије о томе био је касније обавештаван посебним актом. Тако је војни свештеник за Алжир и околину, Сотир П. Поповић, одлуком Министарства војног разрешен те војне дужности 6. јуна 1917. и стављен на расположење Министарству просвете и црквених послова.¹² Два дана касније Министарство војно обвестило је о овом чину Митрополију Србије на Крфу.

С обзиром на то да је Алжир остао без свештеника, уследио је апел српских избеглица из Алжира 2. октобра 1917, упућен Делегату српске владе у Алжиру Славку Илићу, за Министра унутрашњих дела на Крфу:

„На више наших молби упућене преко овдашње српске Делегације, тражили смо и молили, да им се одреди један свештеник за

---

¹⁰ Исто

¹¹ АСПЦ, МС 1917/39

¹² АСПЦ, МС 1917/78

ову колонију, ради чинодејства; ради опела и других обреда, које би овај свештеник имао вршити, а нарочито над умрлим избеглицама; тако исто он би имао извршити и опела, над гробовима многих умрлих официра и војника. Пошто је сада од стране Команде Резервних Трупа и Подофицирских Школа, одређен свештеник Дивизијски, г. Милан В. Поповић, да сва опела над умрлим изврши у Оранској области, а не и у Алжиријској. – То нам је част умолити Вас Г. Министре, да изволите наредити, да исти свештеник г. Поповић, по свршеном послу у Оранској области, и који се има вратити отуда у Алжир, да Вам приликом иста опела над свима умрлим изврши и у Алжирској области.

Уједно Вас молимо, да се исти свештеник, стално утврди за Алжирску област, и то не само ради нас избеглица, већ и ради осталих војника, а којих сада у овој области има око хиљаду и четири стотине, поред нас избеглица што нас има око 284.

Свештеник је потребан још и за то што би он имао прикупити и прибавити све податке о умрлима, који су веома потребни и који се по све дневно врате од стране наших надлежних власти.

У исто време молимо г. Министра, да телеграфским путем извести надлежне, да је г. Поповић, овди одређен за свештеника, пре, него што би се исти вратио у Бизерту.¹³

Као резултат апела српских избеглица, Министарство војно је, својим решењем од 21. новембра 1917, поставио и свештенике по градовима у Алжиру и о томе обавестио Митрополита Србије господина Димитрија на Крфу. Постављени су:

1. Свештеник г. Љубомир Ивковић, за Алжир и околину;

---

13 Апел избеглица у Алжиру потписали су: Милан Матић, трговац из Трстеника; Љуб. М. Арсић, трговац из Крушевца; Коста Живковић, трговац из Алексинца; Јован Димић, кафеџија из Прибоја; Стојко Спасић, бив[ши] комита; Видан Јанковић, земљорадник; Јован Вујовић, земљорадник; Станко Микић, земљорадник и Станко Синановић, економ. Апел избеглица АСПЦ, МС на Крфу 1918/8

2. свештеник г. Михајло Цветковић, за Гелту и околину, и

3. свештеник г. Милан Богдановић, за Оран и околину.

4. свештеник г. Милан В. Поповић, свештеник је команде Резервних трупа и 4. Подофицирских школа у Бизерти, те нема потребе да се сада одређује на службу у Алжир, поред свештеника г. Ивковића. 18. јануар 1918. Солун.

Касније, званичним решењем Министарство војно одредило је за војног свештеника за српске војнике при болници у Кап-Матифу (Алжир) Адама Кнежевића, 27. маја 1918. О овом решењу, извештен је Митрополит Србије господин Димитрије, Врховна команда, Команда Резервних трупа и Подофицирске школе у Бизерти, као и Министарство просвете и црквених послова на Крфу.

Љубомир Р. Ивковић, свештеник за Алжир и околину, према архивској грађи, у периоду од свог постављења 21. новембра 1917. године до краја рата па и касније, био је један од најактивнијих свештеника у Алжиру. Он је један од иницијатора за подизање и оснивање Српске православне цркве у Алжиру. Као војни свештеник, увидео је потребу и водио рачуна о верским потребама српских војника и српских избеглица у Алжиру. Заслуге припадају и Делегату српске владе у Алжиру, Славољубу Илићу и његовом помоћнику Радосаву Џабићу. Према извештају Љубомира Р. Ивковића, од 26. априла 1918, поднет Команди Резервних трупа и Подофицирских школа у Бизерти и Министарству војном на Крфу,¹⁴ Српска православна црква је инсталирана у једној машинској сали, доста великој, на малом лицеју „Мустафа“, у улици Курбе, и прва Св. Литургија служена је на први дан Васкрса – 22. априла 1918. Литургији је присуствовао велики број српских официра, војника, избеглица, Грка и Француза.

Простор за Српску православну цркву, добијен је од председника алжирске општине, заслугом Делегата српске владе у Алжиру

---

14 АСПЦ МС на Крфу, 1918/116

Славољуба Славка Илића. Заслуге председника алжирске општине су и: „... на уступљеном локалу као и што је дао потребан број радника, који су израдили мали али врло леп иконостас и учинили нужне оправке у локалу.“ Новчане прилоге за Српску православну цркву, давали су официри, војници и угледни појединци, као што је Димитрије Калампокис, власник биоскопа и председник грчке колоније у Алжиру.¹⁵ Хор српских студената, који је певао на Литургији и првог и другог дана Васкрса, чиниће то и у будуће сваког празника и недеље. Према Љубомиру Ивковићу, црква има све потребне ствари за Св. Литургију. Ситне потребе подмириваће будућим прилозима. Осећа се потреба за неколико икона на иконостасу, но и то ће се ускоро отклонити благодарећи обећању пуковника г. Добросава Миленковића.¹⁶

На захтев војног свештеника, Љубомира Р. Ивковића, Делегата српске владе у Алжиру, именован је Црквени Одбор, с циљем да води рачуна о материјалној страни цркве: приходима (прикупљеним прилозима са именима и броју прилагача) и расходима (количини утрошеног новца за оснивање цркве), и др.

Одбор Српске православне цркве, изабран је на основу акта Делегације Српске владе за Алжир, априла 1918. године. За председника именован је Димитрије Калампокис, Грк, власник биоскопа „Аламбра“ и председник грчке колоније у Алжиру, за почасног председника Славољуб Илић, Делегат Српске владе у 15 Димитрије Калампокис приложио је 250 ф. франака; Управа Српске православне цркве логора „Народ“ у Бизерти 250 фр. франака и 2 иконе; Љуба Костић, пешадијски пуковник учинио је апел кодофицира и чиновника и даривали 200 фр. франака. Заслуга за оснивање цркве припада Адаму Кнежевићу, свештенику на боловању у Алжиру, Владимиру Костићу, просветном инспектору за алжирску област, Душану Милосављевићу команданту технике и Радошу Шћепановићу, студенту права. *Исто* 16 Извештај војног свештеника Љубомира Р. Ивковића о оснивању Српске православне цркве у Алжиру, послат је Његовом Високопреосвештенству Архиепископу Београдском и Митрополиту Србије, господину Димитрију који је дао свој благослов.

Алжиру. Владимир Костић, учитељ и инспектор за вишу наставу – изабран је за благајника, Михајло Л. Дрињаковић, члан Одбора, Љубомир Ивковић, свештеник, Милан Матић, трговац као члан Одбора и Радош Шћепановић, студент права за секретара Одбора. Одбор је одржао седам седница, у периоду од априла 1918. до 30. јуна 1919. године, када је одржана последња служба у Српској цркви.¹⁷

Овако формиран Одбор редовно је, на својим седницама, разматрао и контролисао стање црквене касе (приходе и расходе), одлучивао о утрошку већих новчаних донација председника општине Алжира и председника Одбора Димитрија Калампокиса, решавао питања куповине икона, поправци иконостаса и другим стварима финансијске природе.

На петој седници Одбора, која је одржана у просторијама Делегације српске владе 30/17. новембра 1918. године, Радосав Џабић затражено је од Владимира Костића, благајника Одбора, извод из касе до 31. децембра 1918. године. Као образложење навео је да ће „...ускоро почети евакуација избеглица затим и саме делегације и тиме ће престати да функционише и Црквени одбор“.¹⁸ На шестој седници Одбора, која је одржана 22. јануара 1919. године, нађено је, по изводу рачуна, да је остало 668.50 фр. франака и решено да остане код благајника, док се не буде решило питање коме надлештву наведена сума треба да се преда. С обзиром на то да је наређена општа евакуација, чланови Одбора поднели су оставке, а у исто време изабран је нови Одбор у саставу: Димитрије Калампокис, председник Одбора, Владимир Костић, благајник, Радош Шћепановић, секретар Одбора и чланови: Љубомир Ивковић, свештеник, Бора Милошевић, капетан. Новоизабраном Одбору предата је сва црквена имовина, а стари

---

17 Записници са седница Црквеног одбора Српске цркве у Алжиру сачувани су и похрањени у Архиву Југославије у фонду: Министарство вера Краљевине СХС (69), у даљем тексту АЈ-69-11-33

18 АЈ-69-11-33

неизабрани чланови разрешени су дужности.

Последња седница Одбора одржана је 30 јуна 1919. године, у биоскопу „Аламбра“ на којој је Одбор решио (на предлог свештеника Ивковића и председника Калампокиса) да се црквене ствари предају председнику грчке колоније Димитрију Калампокису као поклон, услед одласка српске колоније из Алжира. Новац у износу од 625,15 фр. Франака, заједно са архивом, предат је Владимиру Костићу, благајнику, који ће предати Министру просвете и црквених послова Краљевине Србије. Одбор је направио инвентар (списак) црквених ствари (на српском и француском језику), које су предали председнику грчке колоније у Алжиру Димитрију Калампокису 30. јуна 1919. године. Урађена су два списка: *Инвентар Српске православне цркве у Алжиру*, ствари које су предате 30. јуна 1919. и списак Црквеног намештаја. Ова документа уредно су потписана од стране секретара и благајника са једне стране и Димитрија Калампокиса са друге стране.¹⁹

Чланови Одбора предали су, 1. септембра 1919. године, *Комисијски извештај чланова српске цркве у Алжиру* – Министарству вера. Извештај су потписали начелник Министарства шума и руда Славољуба Илића, бившег Делегата српске владе у Алжиру и Владимира Костића, учитеља у Министарству просвете и благајника српске цркве у Алжиру. У извештају наводе да највеће заслуге за отварање и рад српске цркве имају Димитрије Калампокис, председник општине грчке колоније и директор биоскопа „Аламбра“, а затим председник општине града Алжира Шарл Галан, „јер су ови људи много чинили за ову нашу светињу лично и материјално, за шта заслужују, да им се поред наше изјаве благодарности, укаже пажња и од стране наше Владе, те се ти људи одликују орденом ‘Св. Саве’ за учињене услуге српском народу, у најтежим данима, ублажујући у неколико њихов бол, давши му свето место, где су се могли уредно Богу помолити.“²⁰

---

¹⁹ Исто

²⁰ Исто

У архивској грађи фонда: Министарство вера Краљевине СХС, који је похрањен у Архиву Југославије, налазе се изјава Владимира Костића, дата у Министарству вера 21. јуна 1920. године, која се односи на преостали црквени новац, у износу од 594.15 франака, који је он према одлуци Одбора предао на име помоћи ратној сирочади 297.10 франака и Инвалидском фонду 297.05 франака. „Према одобрењу Министра вера ВБр. 7649/920 ја сам овај новац предао у те сврхе Главној Државној благајни о чему подносим оригиналне признанице.“²¹ У накнадној изјави, Костић наводи, да је сав црквени инвентар, по одлуци Одбора предат грчкој колонији као поклон. Именује свештеника Љубомира Р. Ивковића да су свештеничке одежде, јеванђеље, протоколи умрлих и венчаних као и цела административна акта свештеник Ивковић понео са собом.

На основу истажене архивске грађе и литературе у Кап-Матифу, где се налазила француска касарна и болница, умрло је и сахрањено 326 српских војника. О томе сведоче документа истражена у фонду *Министарство вера Краљевине СХС*, који је похрањен у Архиву Југославије.²² Свештеник Љубомир Р. Ивковић уредно је водио црквене протоколе па је тако, по Наредби бр. 44 од 30. јула 1919. године, по расформирању Српске православне цркве у Алжиру, морао да преда Комаданту Српског Депоа у Бизерти. Постоји документ у препису о примопредаји архиве 30. јула 1919. у Бизерти између војног свештеника алжирских болница Љубомира Р. Ивковића и шефа санитетског одељења Команде резервних трупа и подофицирских школа Драгомира М. Лукића. Документ о примопредаји гласи:

„Списак Аката, предмета и црквених ствари свештеника при болницама у Алжиру, који се предају Комаданту Српског Депоа у Бизерти на основу наредбе бр. 44 од 30. јула 1919. год.

---

21 Исто

22 Исто

1. Протокол умрлих од бр. 1-326 закључно за војнике;
Од бр. 1-39 закључно за избеглице. 2 Предмета.
2. Деловодни протокол од бр. 1.101 закључно, 1 предмет.
3. Акта венчаних: Но. 50, 52, 53, 68, Предмета:4.
4. Наредбе команде резервних трупа ои Подофицирских школа:
Но. 2, 4, 9, `11 и 15. Предмета 5.
5. Остала акта која су подношена (укупно предмета 7) и
Митрополитова акта (предмета 2) + разна друга акта
(3 предмета)
6. Црквене утвари и друге ствари укупно 22 предмета.
Предао војни свештеник при алжирским болницама Љубомир
Р. Ивковић 30. јула 1919. године у Бизерти шефу санитетског
Одељења Резервних тупа и подофицирских школа поручнику
Драгомиру М. Лукићу.²³

За историчаре, ово је драгоцен документ, јер се из деловодних протокола умрлих види да је умрло 326 војника; избеглица 39, а да је венчано 4 пара.

Судбина свих аката и деловодних протокола није била разрешена ни 1920, јер „Министарство вера Краљевине СХС 3. септембра 1920. тражи да Духовни суд у Шапцу нареди свештенику Љубомиру Ивковићу, пароху Пироманском, да преко тога суда пошаље Министарству вера све протоколе, које је водио он као свештеник привремене православне цркве у Алжиру.“²⁴ Деловодни протоколи, које је водио Љубомир Р. Ивковић, представљају највреднији део архивске грађе, с обзиром на то да су у њега уношена имена умрлих војника и цивила Срба у Алжиру.

- у Протокол умрлих забележено од бр. 1 до 326 закључно за војнике; од бр. 1–39 закључно за избеглице (2 Предмета). Према овом документу укупно је умрло и сахрањно 326 војника и 39 цивила.

²³ Исто

²⁴ Исто

Гробови су били у облику пирамида, оштећени, зарасли у шипраг и запуштени. Према казивању Стевана Лабудовића, филмског сниматеља и новинара, Српско војничко гробље пренето је 1983. на територију општине Дели Ибрахим, где се и данас налази. Захваљујући тадашњој Амбасади Југославије гробље је потпуно обновљено 1989, уз помоћ многих ондашњих југословенских предузећа ангажованих на пословима у Алжиру. Уведена је вода, направљен прилазни пут и паркинг. Подигнута је ограда око гробља, саграђена улазна капија од кованог гвожђа, засађени чемпреси и украсна зелена ограда.²⁵

Српски официри и војници сахрањивани су у три колонијална департмана: Алжир, Константин и Оран, односно на 18 гробаља, сахрањено је 456 српских ратника (45 официра, 29 подофицира и 382 каплара и редова).²⁶

У колонијалном департману Алжир: на 6 гробаља сахрањено је 356 српских војника (46 официра и подофицира, 310 каплара и редова). – На гробљу Баб ел Уд у граду Алжиру сахрањено је 80 српских војника. Гробови су били обележени дрвеним крстовима са именима и презименима умрлих Срба исписаних белом фарбом. – На гробљу у Кап Матифу, у месту званом Лазарет, сахрањено је укупно 268 српских ратника. Кап Матиф је удаљен од центра Алжира 35 километара, а представљао је велики завод са преко двадесет зиданих павиљона. Гробље се налазило у војној зони, на северном делу једног гребена. На овом гробљу, сахрањивани су они који су умрли у болници Лазарета. Сахрањивани су на крају парка у парцели заједно са француским ратницима. Гробови су обележени црно офарбаним дрвеним крстовима, са именом и презименом, исписаним белом бојом и бројем умрлог како је заведен у регистар. Било је и 6 споменика, које су умрлима подигли родбина и другови. На улазу у гробље, подигнут је споменик од

25 http://www.danas.rs/danasrs/drustvo/terazije/covek_koji_je_otkrio_zabovravljeno_groblje_.14.html?news_id=314246

26 Лука Николић, *Србија мајко и маћехо*, Чајетина 2014, 195.

гранита у виду пирамидалног стуба високог 1,5 метра, са плочом од белог мермера, на којој је утиснуто: *Успомен српским ратницима умрлим у Светском рату*. – На гробљу у Шервелу, сахрањен 1 српски војник. – На гробљу у Хусејин Деју, 3 српска војника. – На гробљу Дра ел Мизану, 2 српска војника. – На гробљу у Блиди 2, српска војника.

У колонијалном департману *Оран*, на 5 гробаља, сахрањена су 42 српска војника: – на општинском гробљу у Орану, 28; – на општинском гробљу у Арзеву, 3; – на гробљу у Мерс ел Кебуру, 4; – на гробљу у Маскари, 4; – на гробљу у Сиди бел Абесу, 3 српска војника.

У колонијалном департману *Константин*, на 7 гробаља, сахрањено је укупно 59 српских војника: – на гробљу у Константину, 5; – на католичком гробљу у Бону, 24; – на гробљу у Гелми, 10; – на гробљу у Сук Аресу 3; – на гробљу у Калеу 4; – на гробљу у Филипвилу било је сахрањено, 12 српских војника.

На гробљу у Сетифу, сахрањен је 1 војник, над гробом је постојала камена плочица са дрвеним крстом.²⁷

Непотпуне спискове, због недостатка података, са именима и презименима српских војника сахрањених у Алжиру, објавили су Будимир Швабић 1930.²⁸ и Лука Николић 2014.

После рата, Краљевина СХС, донела је *Уредбу о уређењу и одржавању наших гробља у домовини и на страни*, од 12. новембра 1919, а 1922. године *Закон о уређењу војничких гробаља у отаџбини и на страни*.²⁹ Тада је за хонорарног надзорника и чувара српских гробаља, на територији француских колонија

27 Подаци у књизи: Л. Николић, н. д., 196–198.

28 Будимир Швабић, *Старим трагом*, Београд, 1930.

29 Посебно издање Државне штампарије, од 1920; *Закон о уређењу наших војничких гробља у отаџбини и на страни као и гробова изгинулих војника и морнара, ратних заробљеника и интернираних лица, држављана Немачке, Аустрије, Угарске и Бугарске на нашој државној територији*, донет 28. фебруара 1922. Службене новине бр 87 XII, од 22. априла 1922.

у Тунису и Алжиру, постављен Петар А. Гавриловић, капетан инвалид.³⁰ Гавриловић је редовно слао извештаје Министарству вера, о обиласцима српских гробова, али због велике раздаљине и величине простора, у извештајима највише даје података о стању гробова у Тунису. За Алжир напомиње да се обратио Генералном Гувернеру Алжира, с молбом да му се достави извештај о стању наших војничких гробова, о сахрањеним на територији Алжира са списковима и свим подацима у дубликату, али на овај акт „... Ђенерални Гувернерат одговорио је да је молба предата ђенералу Команданту армијског корпуса, да изволи саставити спискове и извештаје и исте доставити. Потписати чим буде тражене спискове примио следеће и послати одмах Министарству са извештајем...“.

Уједно моли Министарство да „... изволи решење одабрати мала срестава за обилазак свих наших гробаља, нарочито даљине у Алжиру, јер хонорар мизерни који прима од четрдесет франака месечно и за поштарину и преписни материјал нема довољно, још мање да би могао поднети и све путне трошкове треба навести да овде један килограм хлеба кошта Fr. 1.20, месо, Fr. 8, млеко Fr. 1.80 и 2, према томе за хлеб суви и то за једно лице, без ма који других намирница, па и без воде, толико добија од хонорара.“³¹

У извештају Петар А. Гавриловић, од 10. октобра 1924. године из Туниса, извештава да је са територије Алжира добио спикове (у

---

30 Петра А. Гавриловић, инвалида и резервног капетана, за чувара војничких гробаља у Северној Африци, са седиштем у Тунису, поставило је Министарство вера 1922. године. АЈ-Министарство иностраних дела КЈ (334)-357-1146. О престанку службе Петра А. Гавриловића, као чувара гробаља у северној Африци, Министарство правде донело је решење 1937. године, с обзиром на то да је Министарство вера, од 1929, прешло у надлежност Министарства правде КЈ. Посланство КЈ у Француској – Париз (388)-19-51.

31 Извештај Петра А. Гавриловића чувара гробаља у Тунису и Алжиру, од 23. јуна и 10. октобра 1924.

АЈ-69-116-69; АЈ-69-153-232.

једном примерку) умрлих и сахрањених Срба, које ће доставити Министарству вера.

На основу архивске грађе, може се закључити да је држава донекле водила рачуна о српским гробљима ван отаџбине и да је то правним актима и регулисала. Међутим, да ли је то било довољно? Били су одређени свештеночувари за српска гробља ван отаџбине, са задатком да пописују имена сахрањених Срба војника и интернираца цивила, где је то било могуће.

После завршетка Великог рата, краљ Александар I Карађорђевић и Министарски савет одлучили су да се са свих места, „... где се налазила и једна кост српског војника“, прикупе посмртни остаци погинулих војника и пренесу у једно гробље. Тако су и настале костурнице, са земним остацима српских војника на просторима: где су страдали заробљени српски војници и умирали, и интернирци на просторима бивше Аустроугарске (Мађарске, Чешке, Аустрије), Немачке, Турске и рањеници у Тунису, Алжиру. Посебне костурнице и гробља, настала су у Грчкој, где су сахрањени српски војници, умрли од глади, болести и исцрпљености на путу Албанске голготе, погинули и страдали на Солунском фронту.

***

Када се један део рањених и изнемоглих српских војника и српских избеглица, после напуштања простора Србије и прелаза преко Албаније (Албанске голготе), 1916–1918, нашао на простору француских колонија у северној Африци – Тунису и Алжиру, тражио је духовну утеху у Српској православној цркви и њеним храмовима. Ови српски изгнаници и избеглице настојали су, крајње оскудним средствима, да подигну и подизали су српске православне храмове на тим просторима далеко од Србије.

Српски православни храмови, изграђени у Тунису и Алжиру служили су српским војницима и избеглицама за узношење својих

молитви Богу, учествовање у светим литургијама и тражење утехе својим душевним мукама. Бројни српски војници, нашли су вечни мир у прихватилиштима у француској северној Африци. Некима од њих, било је за утеху што су у последњим тренуцима живота могли да се причесте, а по одласку у смрт њихове гробове опоје српски православни свештеници. У својим опојеним гробовима на простору некадашње француске северне Африке, упокојени српски војници из Великог (Првог светског) рата остали су да ту „чекају васкрсење мртвих и живот будућег века.“

Са захвалношћу их се сећају потомци, гробове им походе поштоваоци њихових јуначких дела за добро, живот и будућност српског народа и Србије.

Иконостас цркве у Алжиру - АСПЦ МС на Крфу 1918/116

Србољуб МАНОЈЛОВИЋ,
бивши дописник Танјуга из Алжира

„СОЛУНЦИ“ ОБИЛАЗЕ РАТНА ГРОБЉА¹

Никад досад тако необична туристичка група није посетила алжирски главни град. Због својих дубоко одмаклих година (просек 91), и за овдашње прилике чудне ношње коју су на себи имали (шумадијске антерије, на ногама опанци и на главама шајкаче), ови несвакидашњи гости су привлачили свеопшту пажњу и у хотелу и на улици.

Реч је о деветорици старих ратника из чачанског краја који, у пратњи двојице лекара и са представницима чачанске општине, нису овде ни стигли као туристи. Алжир је, кажу, само једна и то претпоследња етапа у остваривању њихове замисли да пре смрти обиђу у иностранству сва српска и југословенска гробља из Првог светског рата. Већ неколико година они тако, обично у пролеће и у мањем броју, него приликом претходног окупљања, крећу на своје ходочашће. Већ су посетили гробља својих другова на Крфу и у Солуну, лане у Бизерти и у Тунису, а после Алжира им остаје да, догодине, обиђу и југословенско ратно гробље у румунској Добруци.

У Алжир су стигла њих деветорица. Најмлађем је 88, а најстаријем 94 године. Сви су као младићи војевали у шумадијској дивизији Степине армије и проживели тегобе повлачења преко албанских гудура док их на обали мора нису прихватиле савезничке лађе. Богосав Ћирковић, Станимир Баралић, Драгиша Глишовић, Илија Ракићевић, Дојчин Гајовић, Љубивоје Јевтовић, Вук Плазинић и Алекса Златић су били и остали земљорадници, док је Светозар

---

¹ Текст је преузет из књиге *Alžirska hronika – zapisi jednog dopisnika* Србољуба Манојловића, Друштво пријатеља Алжира, Београд, 2017. године, стр. 79–80.

Лепосавић цео свој радни век провео као учитељ у чачанском крају, где је и рођен. Болничарка из давног рата Драгиња Пурић, која је на ранијим путовањима ишла свуда са њима, сада је због здравља морала да остане код куће.

Кад је, у понедељак 21. маја, авион са чачанским „солунцима“ слетео на алжирско тле, Богосав Ћирковић и Драгиша Глишовић су у сусрету са заливом и обрисима алжирског главног града осећали посебно узбуђење. Њих двојица су овде били, пре равно 68 година, на једномесечном лечењу и опоравку у ондашњем француском војном логору у Кап Матифуу, непосредно уз место Аин Таја, двадесетак километара источно од града Алжира.

Сећање је свеже, као да је јуче било...

„У марту 1916. године, у Алжир смо стигли бродом из Бизерте – прича живахно Богосав Ћирковић. – Брод се зауставио око километар од обале, а ми смо прешли у три велика чамца. Море је било узбуркано, таласи више од два метра. Чамце је вукла машина. Ја сам био у последњем чамцу, који се, ваљда због великог терета, откачио... На обалу смо изашли мокри до голе коже. Мени су иначе морали да лече промрзLINE на ногама, јер сам преко Албаније већим делом прошао бос.“

Не зна се тачно колико је болесних и изнемоглих ратника српске војске боравило током Првог светског рата на лечењу и опоравку у Алжиру. Зна се да се многи одавде више нису ни вратили својим кућама. Како су умирали, тако су сахрањивани у кругу француске војне болнице „Лазарет“, где се сада налази Подофицирска школа алжирске ратне морнарице. Лане, кад је српско гобље премештено на ново место, у близини Олимпијског стадиона у главном граду, и лепо уређено, избројана су 324 гроба. У средини новог гробља постављен је обелиск, на који ће бити утиснута имена старих ратника који почивају у Алжиру, а Југословени на раду у Алжиру су недавно ивицом гробља засадили цвеће и чемпресе.

...Са ратним одликовањима на грудима, са две флаше

препеченице у рукама, да би наздравили за „покој душе“ својих другова и са широко развијеном југословенском заставом, чачански „солунци“ су стигли на наше ратно гробље у Алжиру. Уз њих корачају представници чачанске општине и Савеза бораца, те људи из наше амбасаде у Алжиру. Минут ћутања у славу оних који почивају далеко од домовине, мали пригодни говор у којем се хероизам старих ратника повезује са континуитетом ослободилачке борбе и револуције, прегршт земље донете из родног краја, коју чачански „солунци“ расипају по гробовима – све то сцени на гробљу даје посебну дирљивост.

Амбасадор Фаик Диздаревић је у својој резиденцији приредио пријем за старе ратнике и оне који их прате. У спонтаном разговору, оживљавају се далеке успомене, деведесетогодишњаци делују необично чило за своју дубоку старост. Чак врцају и шале. Станимир Баралић из Рожаца има 93 године, живи сам, и још брине о себи и две краве. Сам је и пензионисани учитељ Светозар Лепосавић (92 године), живи сада у Београду, али га свакодневно посећују синови и унуци.

Лепосавић, тих и повучен, један је из генерације 1.300 каплара, за двадесетак дана путовања бродом 1916. од Крфа до Бизерте научио је понешто француски, али и добио запалење плућа. Ослобођен пушке и фронта, до краја рата је остао и Бизерти, где је служио као тумач између наших људи и француских војних власти. „Кад смо лане посетили Бизерту – каже он – село, у којем је био смештен наш логор, више нисам могао да пронађем.“

Чачански „солунци“ обилазе ратна гробља о трошку општине и чачанских радних организација. За њихову мисију нико, кажу, не жали да пружи свој прилог.

(24. мај 1984)

Радослав НЕДИЋ,
адвокат, амбасадор у пензији

СРПСКО ВОЈНИЧКО ГРОБЉЕ

Ступио сам на дужност амбасадора наше земље у Алжиру, 5. октобра 2002. године, као први у историји из реда адвокатуре у Србији, моје изворне професије, у којој сам ове године навршио 50. година стажа. Била ми је велика част да представљам Србију у овој пријатељској земљи, док сам на нерезиденцијалној основи покривао, Републику Гвинеју Конакри, Републику Мали и Републику Гвинеју Бисао, такође пријатељске земље.

Пре мог доласка у Алжир, на дужности отправника послова у амбасади, налазио се Јован Дашић, дипломата из Министарства спољних послова, тако да су његове дипломатске активности, биле углавном техничке природе, а ја сам се, још из Београда, телефоном, или преписком, распитивао о предстојећим делатностима, или проблемима са којима се суочава амбасада у Алжиру. Наравно да ми је у тим разговорима помињао и Српско војничко гробље, о коме пре тога нисам много знао, осим да постоји у Алжиру. Колико сам га разумео, највећи проблем је био у недостатку новца за одржавање гробља, али сам рачунао да ћу се доласком у Алжир, лично у то уверити и покушати да нађем неко решење, јер једна таква светиња не би смела да буде запуштена и препуштена небриси.

Дакле, одмах по мом доласку у Алжир, предао сам копију акредитива у Министарству спољних послова, али сам на званичну предају акредитива председнику Алжира Абделаизу Бутефлики, морао да сачекам да прође муслимански празник Рамазан, јер су током његовог трајања, практично све активности, замрзнуте. У крајњој линији, ово ми је била добра прилика да се посветим неким другим активностима, недипломатске природе, али неопходним и

веома важним за свеукупно сагледавање постојећег стања, мени до тада потпуно непознатог.

Тако сам, између осталог, упознао добар део Алжираца, српских зетова, рањених бораца у борби за деколонизацију и њихове супруге, углавном болничарке и, сада већ одраслу децу, која су доста добро комуницирала на српском језику, затим доста ретке наше људе, који су у отежаним условима и даље опстајали у послу, али је мој генерални утисак био, да је без обзира на распад Југославије, у коме су муслимани приказивани као једине жртве и догађања у Алжиру у последњих десет година, скопчана са тероризмом, однос Алжираца према нама био позитиван, и да је из њега провејавало недвојбено пријатељство, исковано у време пуне подршке ондашње Југославије алжирском народу за ослобођење.

Такорећи, већ током прве недеље мог боравка у Алжиру, отишао сам у Дели Ибрахим заједно са домаром Новицом и његовом супругом да обиђемо гробље. Пошто су се налазили у Алжиру већ три године, њих двоје су веома добро знали све проблеме око гробља, па ме је то заинтригирало да што пре одем на лице места и уверим се о стању у коме се гробље налази.

Већ први утисак је био јако лош. Прилазни пут до гробља био је, благо речено, изрован. Улазна капија одваљена, прилаз до споменика зарастао у коров. На споменику пирамидалног облика, недостајало је неколико плоча. Грбови су били практично испрани од ерозије земљишта, стазе међу гробовима излокане и личиле су на јаруге услед великих киша, ограда на више места порушена, а на доњој, прилично стрмој страни, десно од улаза, услед провале облака и велике поплаве која се догодила у пролеће 2002. године, стајале су велике насlage црвене, песковите земље, набацане на делове ограде, која је одолела невремену, док се остатак порушене ограде налазио испод потпорног зида у некаквој стрњици. На нахереним крстовима (било је и ишчупаних), готово ни једно име сахрањених српских војника, није се могло

прочитати. Нигде ниједног цветка и, осим дивљег зеленила и два-три чемпреса, све је личило на утрину, којом је протутњао ураган.

Мало је рећи да сам био шокиран стањем које сам затекао. Све претходне приче које сам чуо, нису могле да ми дочарају амбијент, све док се нисам лично уверио. Српско војничко гробље, на коме почивају најхрабрији синови наше отаџбине, личило је на гробља из филмова страве и ужаса, што никога, ако ишта људског и патриотског има у себи, не може оставити равнодушним. Било је јасно да се о гробљу нико не брине, а протек времена у комбинацији са невременом, учинили су своје.

Био сам упознат да је гробље, после пресељења са старе локације у Дели Ибрахим, последњи пут било обновљено 1989. године, али након тога, до мог доласка у Алжир крајем 2002. године, било је препуштено себи. Овome су свакако допринели политички догађаји у Алжиру и Југославији и посебно, што су сва наша грађевинска предузећа, која су помагала у одржавању гробља, напустила Алжир.

Од домара Новице сам сазнао да је, по доласку у Алжир, затекао радника Мухамеда, који се, колико-толико, бринуо о гробљу, а пошто му у последњих годину дана није плаћен ниједан динар (алжирски), повукао се, јер мора да брине о својој породици. Замолио сам Новицу да га пронађе и доведе у амбасаду да покушамо да пронађемо неко решење.

У међувремену, обавестио сам Министарство спољних послова (МСП) о трагичном стању, у којем се гробље налази и захтевао одобрење средстава за санацију. Пошто нисам добио одговор у разумном року, ургирао сам у више наврата, рекавши да је проблем такве природе да не трпи одлагање. Коначно сам добио одговор да МСП није надлежно, већ да је мој захтев прослеђен Министарству за социјална питања и борачкој организацији.

Рачунајући да ће се проблем ипак решити, али док се министарства договоре о својим надлежностима и ко ће преузети

бригу око санације и одржавања Српског војничког гробља, у недостатку расположивих средстава у амбасади, одлучио сам да свој функционални додатак, који ми припада преко плате, у износу од 600 евра месечно, ставим на располагање за решавање најжитнијих проблема.

Са Мухамедом сам се договорио да ће убудуће редовно примати плату, и да он треба да се баци на посао, најпре око рашчишћавања хаоса на гробљу, а да ћемо се потом договарати како сукцесивно, сваког месеца, набављати материјал и обезбедити радну снагу да би се отклониле последице хаварије, а затим и приступило радовима за коначно довођење гробља у стање какво, у најмању руку, заслужују сахрањени српски борци.

По налозима које сам давао Мухамеду и уз Новичино ангажовање, мало-помало, стање на гробљу се поправљало. Радило се део по део, у складу са расположивим новцем од 600 евра месечно. У међувремену сам безброј пута ургирао у МСП да надлежни преузму бригу око гробља, јер за сада ја дајем новац за то, али је била слаба вајда. Време је протицало, а новца ниоткуда.

Негде крајем маја 2003. године, путовао сам, неким послом, до Туниса. Дочекала ме је Сања Видаковић, отправник послова у нашој амбасади, љубазно и по дипломатским правилима како се дочекује амбасадор. Рекла ми је да је управо допутовала у Тунис делегација Организације бораца ослободилачких ратова ради посете Српском војничком гробљу у Бизерти. Замолила ме је да, ако могу, пођем с њом и гостима до Бизерте и да присуством амбасадора у Алжиру, укажемо гостима посебну пажњу, а да би истовремено то била лепа прилика да поразговарамо и о Српском војничком гробљу у Алжиру. Наравно да сам прихватио њен предлог, упознао се са гостима, међу којима је било и потомака сахрањених ратника на гробљу у Бизерти.

Када смо дошли до гробља, са жаљењем сам могао да констатујем да је ситуација налик на ону у Алжиру. Пошто се гробље налази

на равном терену, једино није било оне ерозије земљишта, а све остало било је, у најмању руку, тужно. Висока трава и коров на гробовима и око њих, свакојакe паразитске лозе увржене око крстова, бејаху потпуно освојили простор. Стрпљиво смо чекали оне који су се размилели на све стране тражећи гробове својих дедова, склањајући голим рукама коров и лозу, не би ли на крстовима, на којима су се имена само назирала, пронашли неког свог.

У једном тренутку, зачуо се однекуда лелек. Један сељак из околине Крагујевца, беше пронашао гроб свог деде. Извадио је из шаренице флашу шљивовице, погачу и мезе. Да се попије за душу палог борца. Свима нам је натерао сузе на очи.

Представницима борачке организације описао сам стање у којем се налази и Српско војничко гробље у Алжиру, шта сам све предузео и кога све нисам звао и писао да преузме бригу око гробља, те да, за сада, само ја дајем новац за одржавање и санацију. Обећали су ми да ће предузети све што је у њиховој моћи да се проблеми, око свих српских војничких гробља, ма где се налазила, једном за свагда реше.

Нажалост, небрига око наших светиња је наш специјалитет. Наставио сам да се дописујем са министарствима, да молим на све стране, али без успеха. Ипак започету акцију да део по део гробља у Алжиру сређујемо са онолико новца колико је износио мој функционални додатак, наставио сам пуне две године, све до краја 2004. године, када је, коначно, дошло обавештење да Министарство за социјална старања преузима бригу у своје руке. Дотле, гробље је било санирано, тако што су све последице с пролећа 2002. године биле отклоњене и могло се рећи да лепо изгледа, посебно захваљујући разнобојним ружама, другом цвећу и зеленилу, што се најлепше види на фотографијама Стевана Лабудовића из оног времена.

Београд, 9. новембар 2018.

Ферид МУЕЗИНОВИЋ,
новинар „Политике“ у пензији

СРПСКИ СНИМАТЕЉ У ВИХОРУ АЛЖИРСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ¹

Алжир и даље одаје почаст Стевану Лабудовићу, београдском пензионеру са Миљаковца. Лабудовић је, као сниматељ „Филмских новости“ из Београда, три године, од 1959. до 1962, боравио у овој северноафричкој земљи, док је тамо буктала револуција и Фронт за национално ослобођење водио битку за независност. Његове филмске репортаже о борбама алжирских устаника гледао је цео свет са великим интересовањем, па је он тако овековечио тај историјски период у постојању Алжира. Зато га тамо сматрају равноправним борцем за ослобођење те земље, додељујући му бројна висока звања и одајући многе почести.

Од стварања независности Алжира, 1962. године, Стеван Лабудовић је више пута био позиван да, са супругом Ружицом, као гост председника државе или председника владе дуже борави у „својој другој отаџбини“. Пре пет година Стеван и Ружица су, поводом четири деценије независности те земље, били гости Националног архива Алжира.

– Ове године добили смо позив од Министарства одбране, што нас је изненадило. Негде почетком маја отпутовали смо у Алжир да учествујемо у свечаностима поводом 45 година независности земље. За све време пута копкало ме питање: зашто нас у госте зове Министарство одбране? Тек кад смо слетели у град Алжир, од мојих пратилаца сам сазнао да ће нам домаћин бити министар одбране, лично. Како се зове тај господин, упитао сам. Генејзи Малек, рекоше. Ооо, тек тада ми је све било јасно. Министар

¹ Текст је објављен у дневном листу „Политика“, петак, 22. јуна 2007. године, страна 27.

Малек је мој ратни друг, сате и сате смо провели у рововима и учествовали у биткама, он као ратник, ја као сниматељ. Не можете да замислите како је срдачан тај сусрет био, сусрет двојице сабораца после ко зна колико година – са узбуђењем говори Лабудовић о мајским догађањима у Алжиру.

Стеван и Ружица остали су у тој земљи скоро месец дана. Баш зато Лабудовић је хтео да дужи боравак у овој пријатељској земљи искористи за нешто што му више од четрдесет година није дало мира. Још док је у Алжиру беснео рат, он је чуо од некога да и у тој земљи постоји српско војничко гробље из Првог светског рата, што је била велика новост за њега.

– Хтео сам поодавно да му уђем у траг, али ми се није дало. Увек би се нешто друго испречило. Зато сам, пре пет година, замолио своје домаћине из Националног архива Алжира да ми покажу Српско војничко гробље. Замолио сам и Анису, адвоката и супругу Хуарија Бумедијена, да ми и она помогне у мом трагању. Они су ме одвели до централног гробља, где увек, кад год се нађем у Алжиру, положим цвеће на гроб Хуарија Бумедијена, легендарног председника Алжира и мог кума (кћерки ми је 1968. године дао име Ида). Показали су ми мермерни споменик са великим крстом, на којем нисам могао ништа да прочитам, јер сам био доста удаљен од натписа на њему. Положио сам венац на постоље споменика и одао пошту српским војницима. Тако сам бар тада мислио. После сам и снимиио то спомен-обележје – казује Лабудовић о свом трагању за српским војничким гробљем у Алжиру.

Али, нешто му опет није дало мира, па је потражио наше некадашње амбасадоре у тој земљи, Недељка Зорића и Радослава Недића, да им се похвали открићем. Они су му највише помогли. Рекли су му да то што је сликао није споменик српским борцима из Првог светског рата, већ нешто друго. О томе је Лабудовић говорио и са Николом Радосевићем и проф. Иваном Стратимировићем, из Савеза потомака ратника Србије 1912–1920. Они су га замолили, када су чули да се почетком маја спрема на пут у Алжир, да како

зна и уме пронађе Српско војничко гробље, направи фотографије и донесе их у Београд, јер се о томе у нашој јавности врло мало зна.

– Е, сад после пет година, затражим од својих домаћина да ме поведу на гробље. Они ме одведу до француског гробља из Првог светског рата. Ја им кажем да то није то. Онда ме одведу на Централно гробље, на којем сам, пре пет година, положио венац на некакав споменик. Сада сам сазнао и коме сам тада одао пошту. Био је то споменик енглеским војницима из Другог светског рата. Видевши да се моји домаћини тешко сналазе, пошао сам до наше амбасаде, у коју сам и раније више пута одлазио, али ми нису много помогли. Тамо ме примио Зоран Плавец, секретар амбасаде, а после неколико дана, по повратку из Београда, где је ишао на консултације, и наш амбасадор Владимир Кохут. Све су ми лепо објаснили и својски се заузели да некако стигнемо до циља. Казали су ми да се гробље налази на 25 километара од града Алжира, у непосредној близини познатог места Типази. Ту је и енглеско војничко гробље из Првог светског рата – описује крај свог трагања Стеван Лабудовић.

Алжирски домаћини су га одвезли у градић Дели Ибрахим, где се налази лепо сређено и добро очувано гробље, са 324 хумке српских војника и једног Руса. Лабудовић је сазнао да су ту сахрањени рањеници и тифусари, који су се лечили у француским болницама, али им, нажалост, није било лека. Били су најпре сахрањени на гробљу у кругу некадашње француске касарне где су многи гробови били оштећени, зарасли у коров, а спомен-обележје је имало облик пирамиде. Залагањем наше амбасаде, Српско војничко гробље је, 1983. године, пресељено на територију општине Дели Ибрахим, где се и данас налази.

Наша амбасада је интервенисала и 1989. године, па је, уз помоћ многих ондашњих југословенских предузећа ангажованих на пословима у Алжиру, омогућила да се гробље потпуно уреди. Уведена је вода, направљен прилазни пут и паркинг пред улазом

у гробље. Подигнута је и ограда око гробља, саграђена је улазна капија од кованог гвожђа, а засађени су и чемпреси, украсна зелена ограда и друго растиње. Ангажован је и чувар, који годинама одржава гробље. Годину дана раније, урађени су потпорни зидови са доње стране гробља, због опасности од клизишта.

– Све сам то снимии и донео у Београд. Када сам фотографије показао господину Буџемију Делмију, амбасадору Алжира у нашој земљи, он је одмах предложио да се у Дипломатском клубу отвори изложба, а поводом 45 година од независности Алжира. Том приликом, биће изложене и фотографије, које сам начинио током алжирског ослободилачког рата. Амбасадорову иницијативу су радо прихватили и у Друштву пријатеља Алжира, који су званични организатори изложбе, која ће се одржати 5. јула у 19 часова – каже осамдесетогодишњи филмски сниматељ и новинар који никад не мирује.

Марко ЈЕЛИЋ,
председник Друштва,

ДОПРИНОС ПОПУЛАРИЗАЦИЈИ СРПСКОГ ВОЈНИЧКОГ ГРОБЉА У АЛЖИРУ

Последњих неколико година, Друштво пријатеља Алжира, у значајној мери, својим активностима, промовисало је филмски и револуционарни рад Стевана Лабудовића, заслужног грађанина Народне Демократске Републике Алжир. Поред многобројних признања и почести, 2012. године, у оквиру прославе педесетогодишњице независности Алжира, председник Алжира, Абделаиз Бутефлика, доделио му је орден за националне заслуге (la médaille du Mérite national), чиме је, после пола века, Алжир, још једном, показао да цени херојски допринос овог сниматеља.

Уживајући многобројне почести, које су му Алжирци приређивали, нарочито после доласка на власт председника Бутефлике, Лабудовић је, током боравка у Алжиру, 2007. године, дошао на идеју да га алжирски домаћини одведу на Српско војничко гробље у Алжиру. После вишедеценијског интересовања и дугогодишњег трагања, алжирски домаћини су га довели на периферију града Алжира, на територију општине Дели Ибрахим, где се налази Српско војничко гробље. Тада је детаљно фотографисао гробље, задивљен да је гробље релативно очувано. Када се вратио у Београд, фотографије је показао тадашњем алжирском амбасадору Буђемију Делмију, који је предложио да се одмах организује изложба. И тако је, у организацији Амбасаде Алжира у Београду и Друштва пријатеља Алжира, поводом 45 година од стицања независности Алжира, 5. јула 2007. године, у Дипломатском клубу, организована изложба фотографија о српском војничком гробљу, а пошто је био и значајан алжирски јубилеј, изложене су и фотографије из рата за национално

ослобођење, које је Лабудовић снимиио као сниматељ „Филмских новости“ и дописник југословенских медија у периоду 1959. до 1962. године. Амбасадор Алжира Буђема Делми и председник Друштва пријатеља Алжира амбасадор Данило Милић обратили су се гостима, а дневни лист „Политика“ објавио је извештај са овог догађаја.

Имајући у виду да су српској јавности веома позната војна гробља у многим држава, посебно Зејтинлик у Солуну, и Бизерта у Тунису, Друштво пријатеља Алжира је, у жељи да приближи јавности чињеницу да постоји и Српско војничко гробље у Алжиру, организовало десетак изложби у градовима Србије, Црне Горе и Алжира. Такође, радило је на информисању јавности о филмском раду Стевана Лабудовића, као и српском војном гробљу.

Институт „Михајло Пупин“, који је пословно присутан у Алжиру, финансирао је израду и каширање Лабудовићевих фотографија на картону, те су урађени натписи на српском, француском и арапском језику.

Друштво је, у сарадњи са Градском општином Врачар, 11. децембра 2013, у галерији општине, организовало изложбу о гробљу. На изложби су говорили новинар и књижевник Милоје Поповић, председник Друштва Барбара Толевска, амбасадор Алжира Абделкадер Месдуа, др Милица Благојевић, председница скупштине општине Врачар и аутор фотографија Стеван Лабудовић, док су изложби присуствовали бројни амбасадори арапских и афричких земаља. Изложба је трајала до 15. децембра 2013. године.

Друштво је, у сарадњи са Центром за културу Сопот, организовало 22. априла 2015. године, у галерији Центра изложбу. Изложби су присуствовали председник општине Живорад Милосављевић, Стеван Лабудовић, као и Абделаид Шебшуб, новоименовани амбасадор у Србији и у Црној Гори. Изложба је трајала до 29. априла 2015. године.

У Музеју афричке уметности, 18. маја 2015. године, одржана је трибина: „Хероји културне баштине: Српско војничко гробље Дели Ибрахим у Алжиру“. Скуп су поздравили амбасадор Алжира Абделхамид Шешуб и в. д. директор Музеја афричке уметности, Марија Алексић. Гостима су се обратили Радослав Недић, бивши амбасадор Србије у Алжиру, Марко Јелић, председник Друштва пријатеља Алжира, новинар, и Стеван Лабудовић, аутор фотографија. Захваљујући директору „Филмских новости“, Владимиру Томчићу, приказан је кратак филм - журнал „Из Алжира“. Догађају су присуствовали амбасадори арапских и афричких земаља.

Друштво је, уз значајну подршку Амбасаде Алжира и под покровољством Министарства културе Алжира, организовало, први пут у историји билатералних односа, Дане Србије у Алжиру, који су започели 20. маја 2015. године, у Музеју Бастион 23, у граду Алжиру, отворањем изложбе Лабудовићевих фотографија „Српско војничко гробље“.

Друштво је, у сарадњи са Културним центром Топола, током традиционалне туристичке манифестације „Опленачка бербa“, организовало Дан Алжира у Тополи, 9. октобра 2015, у Карађорђевој конаку. Том приликом је отворена изложба Лабудовићевих фотографија о Српском војничком гробљу. Изложби су, поред Лабудовића и Шешуба, присуствовали и Драган Јовановић, народни посланик и председник Скупштине општине Топола и Драган Живановић, председник општине Топола.

Поводом обележавања државног празника, Дан примирја у Првом светском рату, председница Народне скупштине Републике Србије, Маја Гојковић, отворила је, у Дому Народне скупштине, изложбу фотографија „Српско војно гробље у Алжиру Дели Ибрахим“ 10. новембра 2015. Гостима су се, у присуству многобројних амбасадора, народних посланика и гостију, обратили Шешуб и Лабудовић.

Друштво пријатеља Алжира и Градска општина Раковица, у сарадњи са Центром за културу и образовање Раковица, организовали су 28. децембра 2015. године, вече посвећено Стевану Лабудовићу. Том приликом је уприличено свечано отварање изложбе фотографија о Српском војничком гробљу. Госте су поздравили председник општине, Владан Коцић и Абделхамид Шебшуб. Говорили су председник Друштва пријатеља Алжира, Марко Јелић и редитељка Мила Турајлић. У културно-уметничком програму, наступили су Градски женски хор „Барили“, из Пожаревца, народни гуслар Милан Ковачевчић, као и фолклорни ансамбл Културно-уметничког друштва „Димитрије Кутуровић“, из Београда.

На позив председника општине Беране, Драгослава Шћекића, а на иницијативу Друштва пријатеља Алжира, општину Беране посетили су, 20. и 21. јула 2016. године, Абделхамид Шебшуб, Марко Јелић и Стеван Лабудовић, филмски сниматељ и камерман, заслужни грађанин Народне Демократске Републике Алжир. Посета је уприличена поводом Дана општине Беране, 21. јула, и одлуке ове општине да највише општинско признање додели Стевану Лабудовићу, који је 28. децембра 1926. године, рођен у Беранама. Тим поводом, Полимски музеј у Беранама и Општина Беране, у сарадњи са Друштвом пријатеља Алжира, организовали су, у галерији Полимског музеја, 20. јула, свечано отварање изложбе дела Стевана Лабудовића. У присуству великог броја грађана, отворена је изложба фотографија о Српском војничком гробљу у Алжиру. На изложби су говорили др Зоран Марсенић, потпредседник општине Беране. Изложбу је отворио Абделхамид Шебшуб. Отварању изложбе су присуствовали председник општине Беране, Драгослав Шћекић, владика будимљанско-никшићки, Јоаникије, те многобројни интелектуалци и грађани, а интересовање за изложбу је било готово незапамћено.

Град Зајечар је, 19. октобра 2016, обележио Дан ослобођења у Првом светском рату, а у оквиру обележавања, у Радул беговом

конаку, отворена је Лабудовића изложба о српском војничком гробљу. Изложби су присуствовали Кристин Моро, амбасадорка Француске у Србији, Велимир Огњеновић, градоначелник Зајечара, Дејан Крстић, в.д. директора Народног музеја Зајечара, Стеван Лабудовић, аутор изложбе и Марко Јелић, који је отворио изложбу. Изложба је трајала до 9. новембра 2016. године. Народни музеј у Зајечару је одштампао каталог, за који је текст написао историчар Дејан Ристић.

У галерији Мокрањчеве куће у Неготину, 23. новембра 2017, отворена је изложба фотографија „Српско војно гробље Дели Ибрахим“ Стевана Лабудовића. Изложба коју су иницирали Друштво пријатеља Алжира и Музеј Крајине из Неготина. Изложбу су отворили Владимир Величковић, председник Привременог органа општине Неготин и Абелхамид Шешуб.

У хотелу „Президент“ у Ковилову, недалеко од Београда, 10. новембра 2018. године, уочи стогодишњице од победе у Првом светском рату, Синдикат српске полиције – Регионални центар Београд, организовао је конференцију, а после радног дела програма, изложбу о Српском војничком гробљу у Алжиру отворио је Марко Јелић.

Једна од мисија Друштва пријатеља Алжира била је свакако промовисање пријатељских веза и сарадње две земље, а Стеван Лабудовић је био и остао најјача веза два народа. У том смислу, без обзира на Лабудовићеве заслуге из рата за национално ослобођење, последњих више од 15 година, од када је и основано Друштво пријатеља Алжира, интензивније се радило на промоцији Лабудовићевог филмском рада из периода Алжирске револуције, али и на промовисању и упознавања српске јавности о постојању Српског војничког гробља у месту Дели Ибрахим, у Алжиру. Томе је, свакако, допринела организација изложби по градовима Србије, Црне Горе и Алжира.

Такође, значајан допринос били су текстови у штампаним

медијима, од којих издвајамо следеће: *Наш „Алжирац“ Стеван Лабудовић – сниматељ међу револуционарима¹, Скице за портрет – Берана. Шћепо Лабудовић – фотограф трагова за вјечност², Камерман, који је овековечио револуцију³, Херој Алжирске револуције⁴, Човек који је открио заборављено гробље⁵, Беранац, херој Алжирске револуције⁶ In memoriam: Stevan Labudović (1962-2017) – jugoslovenski snimatelj i alžirski heroj⁷,*

Велику подршку организацији изложби Лабудовићевих фотографија о Српском војничком гробљу пружио је Абделхамид Шешуб, који је, када је год био у прилици, присуствовао отварањима изложби. Ово је прилика да наведемо изводе из Шешубових говора, на отварањима Лабудовићевих изложби у Карађорђевом конаку у Тополи, Центру за културу Раковица у Београду и Полимском музеју у Беранама.

Извод говора из Берана: „Свима је добро позната подршка коју су бивша Југославија, дакле и Црна Гора, пружале борби за национално ослобођење Алжира. Али ретки су они који су упознати са доприносом Берана тој борби. Подршка Берана мојој земљи оличена је у једном човеку, рођеном у вашем граду, господину Стевану Лабудовићу, који је овде данас са нама.

1 „Политика“, бр. 36630, година СХII, додатак „Магазин“ бр. 944, страна 45 и 46, недеља, 1. новембар 2015. године, аутор текста Марко Јелић.

2 „Комуна – часопис за локалну самоуправу и његовање баштине Црне Горе“, бр. 20/2016, страна 525, аутор текста Адем Адо Софтић.

3 „Пензија“, бр. 35, год III, март 2016, страна 28 и 29, аутор текста Марко Јелић.

4 „Илустрована политика“, бр. 2974, 26. јануар 2016. године, аутор текста Милена Тасков.

5 „Данас“, бр. 6680, година XIX, рубрика „Теразије“, страна 16 и 17, 13. јануар 2016. године, аутор текста Борислав Коркоделовић.

6 „Глас Холмије“, Беране, март 2017. године, година VI, број 32, страна 28-30, аутор текста Марко Јелић.

7 Рубрика „Danas Sanžak“ бр. 7368/553, „Данас“, 1. децембар 2017. године, бр. 7368, година XXI.

Стеван Лабудовић је био борац алжирског рата за национално ослобођење. Наоружан камером, он је, по цену сопственог живота, пратио борце Народне националне Армије током војних операција против француске колонијалне војске. За нас, Алжирце, његов допринос је немерљив, јер су његови снимци о ономе што се заиста догађало у алжирском рату јасно демантовали француску колонијалну пропаганду и допринели да подршка међународне заједнице ствари алжирског народа ојача.

Стеван Лабудовић је опет својом камером оживео сећање на српске војнике од којих неки вероватно воде порекло из вашег краја, војнике који су умрли за слободу у Првом светском рату и чији се гробови налазе у Алжиру.“

На необичне путеве историје Шебшуб је подсетио јавност у Србији током отварања, у Тополи, Лабудовићеве изложбе о гробљу Дели Ибрахим у Алжиру. „У победоносној офанзиви на Солунском фронту, Алжирци који су били регрутовани у француску војску, борили су се раме уз раме са Србима и гинули заједно са својом браћом по оружју. Њихови војни подвизи нису били величани, јер они у свести колонизатора, нису сматрани грађанима, чак ни целовитим људским бићима. Желео сам да се осврнем на ову страницу наше заједничке историје, како бих одао пошту свим тим непознатим борцима и свим борцима без обзира на њихово порекло, који су пали за победу слободе, правде и достојанства“.

На свечаности, у Центру за културу и образовање у Раковици, последњих дана 2015, на прослави 89. Лабудовићевог рођендана, које је организовало Друштво пријатеља Алжира, Шебшуб се захвалио руководству те београдске општине на иницијативи да искаже поштовање једном од својих житеља, Стевану Лабудовићу. „Ми у Алжиру кажемо да је ‘алжирски народ једини херој рата за национално ослобођење’, али не заборављамо да постоје мушкарци и жене, који су се, свако на свој начин и средствима која су имали, борили да Алжир постане слободан и независан. Стеван је симбол те борбе“.

Једна од последњих жеља Стевана Лабудовића, преминулог, 25. новембра 2017, била је да се настави са промовисањем Српског војничког гробља и са организовањем изложби у српском народу, јер је сматрао веома важним да сећање на ратнике српске војске не усахне, и да ово гробље не падне у заборав.

Друштво пријатеља Алжира са задовољством ће наставити да промовише Лабудовићев револуционарни, филмски и уметнички рад, посебно изложбу фотографија о Српском војничком гробљу у Алжиру.

Списак сахрањених на Српском војничком гробљу у Алжиру

Абреновић Сретен, Аксимовић Љубомир, Алексић Милан, Анђелић Мијат, Арнаутовић Михајло, Арсемневић Марко, Бадиновић Радомир, Баеран Бечан, Бајковски Тихомир, Бајурини Јоса, Бакић Милан, Бандеић Милан, Банхић Светолик, Белић Ђорђе, Бишић Дамјан, Благојевић Цветко, Богдановић Сима, Богићевић Славко, Божиновић Видосав, Бошковић Маринко, Бошковић Милан, Брекић Благоје, Будановић Радослав, Булидина Базна, Ваљаревић Миодраг, Варабановић Живојин, Васовић Милован, Вељковић Милија, Веселиновић Богољуб, Веселиновић Младен, Вивић Драгомир, Витезовић Страхиња, Витомировић Димитрије, Воировић Ђорђе, Врмичић Јован, Вујић Спасоје, Вукићевић Богољуб, Вукобратовић Марко, Вуковић Милутин, Вуковић Рајко, Вулићевић Миленко, Вучиновић Авакум, Гавриловић Ђорђе, Гајић Милан, Гајић Станоје, Глишић Драгомир, Глишић Милентије, Грађелковић Петроније, Грековић Пантелија, Дамњановић Никодије, Данчиновић Димитрије, Дилијан Спасоје, Димитријевић Александар, Димитријевић Коста, Димитријевић Милош, Димитријевић Чедомир, Динић Драгољуб, Докић Милан, Дрендаревић Миливоје, Дукановић Сава, Ђерић Драгић, Ђокић Живадин, Ђорђановић Јован, Ђорђевић Драгић, Ђорђевић Микаило, Ђорђевић Тихомир, Ђорић Војислав, Ђукић Обрад, Ђукић Рад, Ђурић Радосав, Ђуричић Милош, Живановић Драгомир, Живановић Љубомир, Живковић Јован, Животић Стојадин, Здравковић Александар, Зебић Милан, Златановић Димитрије, Ивановић Милан, Ивановић Стојан, Игњатовић Велисав, Игњатовић Жарко, Илић Нинко, Илић Радисав, Јабландић Живојин, Јагић Светозар, Јанковић Александар, Јанковић Величко, Јанковић Веселин, Јанковић Јован, Јанковић Милентије, Јевтић Ђорђе, Јевтић Микаило, Јеремић Радивоје, Јовановић Алекса, Јовановић Бранислав, Јовановић Војислав, Јовановић Глигорије, Јовановић Драгић, Јовановић Душан, Јовановић Илија, Јовановић Јанче, Јовановић Јеленко, Јовановић Милентије, Јовановић Милорад, Јовановић Милош, Јовановић Милутин, Јовановић Митар, Јовановић Павле, Јовановић Радосав, Јовановић Стеван, Јовић Милош, Јовић Светозар, Јовичић Милорад, Јовичић Милутин, Јовичић Павле, Јовтић Павле, Јосиљевић Славко, Јосић Стефан, Јотић Михајло, Кабачевић Лазар, Калиновић Паун, Карадаковић

Илија, Карић Аранђел, Кестић Милорад, Клајић Сава, Ковачевић Коста, Колајић Димитрије, Костић Добросав, Крестић Светозар, Кречун Петар, Кристић Владимир, Лазић Миливоје, Лукић Добросав, Лукић Никола, Луковић Јусид, Мајсторовић Живко, Максимовић Добросав, Максимовић Живко, Мандић Милинко, Марјановић Лазар, Марковић Богдан, Марковић Крестивоје, Марковић Раденко, Марковић Стојан, Матејић Светислав, Матић Живота, Матић Костадин, Матић Радивоје, Маџић Драгомир, Маџић Миливоје, Машић Живота, Мелинковић Драгољуб, Мелитић Станислав, Мемич Момир, Мермић Петар, Мершковић Богдан, Мијатовић Станоје, Мијатовић Танаско, Микаиловић Петар, Микајиловић Милорад, Микајиловић Милорад, Микајиловић Сава, Микајиловић Станислав, Миколић Ајмадар, Миколић Бранислав, Милановић Драгољуб, Милановић Михајило, Милетић Богосав, Милетић Живота, Милић Драгомир, Милић Петар, Миловановић Жарко, Миловановић Љубомир, Миловановић Стојан, Милојевић Драгутин, Милосављевић Живко, Милосављевић Кристијан, Милосављевић Милија, Милосављевић Светозар, Милутиновић Аврам, Милутиновић Драгутин, Миранчић Милан, Мирковић Милисав, Мирчић Љубомир, Митић Живко, Митровић Светозар, Мићовић Михајило, Михајловић Н., Морачевић Драгомир, Мунић Живан, Накић Добросав, Недељковић Сава, Нешановић Јован, Нешковић Ђорђе, Никић Младен, Николић Василије, Николић Милоје, Николић Ненад, Обрадовић Јован, Обрадовић Милоје, Обрадовић Радоје, Огњановић Владета, Павалић Спаса, Павићевић Александар, Павловић Димитрије, Павловић Добрица, Павловић Драгољуб, Павловић Драгутин, Павловић Недељко, Павловић Светолик, Пајовић Милисав, Пандерц Јездимир, Пенчић Живан, Перичић Милорад, Перичић Станоје, Перковић Милан, Петровић Богдан, Петровић Милан, Петровић Петар, Петровић Светислав, Петровић Стеван, Пешовић Милош, Плазина Адам, Плазинић Велимир, Познановић Димитрије, Попић Василије, Поповић Драгутин, Поповић Ђорђе, Поповић Павле, Поповић Чедомир, Продановић Танасије, Протић Коста, Протић Милисав, Равнојевић Милош, Радивојевић Живојин, Радић Јован, Радовић Драгомир, Радосављевић Вождар, Радосављевић Драгутин, Радосављевић Милош, Радуловић Ђорђе, Радуловић Павле, Ранковић Крста, Рашковић Ђорђе, Ристић Владимир, Ристић Здравко, Русо Моша, Савић Најдан, Савић Ранко, Симић Милутин, Симић Софроније, Симоновић Драгомир, Славковић Петар, Словић Ставра, Спасојевић

Српско војничко гробље у Алжиру

Будимир, Срећковић Никола, Стаменковић Алекса, Станковић Милан, Станковић Младен, Станковић Ранђел, Станковић Тома, Станојевић Сава, Станчевић Драгољуб, Стевановић Михаило, Стевановић Тадија, Стевић Јован, Стевовић Војислав, Стејић Милан, Стефановић Богољуб, Стефановић Коста, Стојановић Владимир, Стојановић Војин, Стојановић Димитрије, Стојановић Петар, Стојановић Светозар, Стојановић Тихомир, Стојић Стојан, Стојичевић Јован, Стојковић Стојадин, Стојовић Бошко, Стокић Микајило, Суботић Миливоје, Судар Лука, Танасијевић Миладин, Танчић Милош, Терзић Микајило, Терзић Чедомир, Тимотијевић Драгутин, Тодоровић Драгоје, Тодоровић Петар, Трајиловић Ранисав, Третић Живко, Трнинић Светозар, Ћирирћ Светозар, Урошевић Милоје, Хољевац Трајко, Цветковић Душан, Цвијовић Милоје, Чавић Будимир, Чампара Лука, Чвркић Благоје, Чекеревац Станмир, Чолић Гвозден, Чолић Живко, Чолић Танасије, Чурине Костадин, Шаршевић Драгомир, Шешлига Стеван, Шићевић Миладин.

фотографије: Марко Јелић, децембар 2017.

фотографије: Марко Јелић, децембар 2017.

фотографије: Марко Јелић, децембар 2017.

фотографије: Марко Јелић, децембар 2017.

фотографије: Марко Јелић, децембар 2017.

Српско војничко гробље у Алжиру

фотографије: Марко Јелић, децембар 2017.

фотографије: Виктор Лазић и Кристијан Обшуст, новембар 2023.

Српско војничко гробље у Алжиру

фотографије: Виктор Лазић и Кристијан Обишуст, новембар 2023.

СРПСКО ВОЈНИЧКО ГРОБЉЕ У АЛЖИРУ

Издавачи

Архив Војводине

Друштво пријатеља Алжира

Удружење за културу, уметност и међународну сарадњу „Адлигат”

Главни и одговорни уредник

Др Небојша Кузмановић

Уредници другог двојезичног издања

Кристијан Обшуст

Марко Јелић

Виктор Лазивић

Технички Уредник

Татјана Цавнић

Првод текста на арапски, лектура и коректура

Акрам Мери

Лектор

Проф. др Предраг Милидраговић Матеин

Корице

Марко Стојановић

Тираж

300

Штампа

Сајнос, Нови Сад

ISBN 978-86-6178-087-5

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

94(65)"1914/1918"(082)

726.8:356(=163.41)(65 Algiers)"1918"(082)

СРПСКО војничко гробље у Алжиру / [главни и одговорни уредник Небојша Кузмановић ; превод текста на арапски, лектура и коректура Акрам Мери]. - 2. изд. - Нови Сад : Архив Војводине ; Београд : Друштво пријатеља Алжира : Удружење за културу, уметност и међународну сарадњу „Адлигат“, 2024 (Нови Сад : Сајнос). - 158 стр. : илустр. ; 21 cm

Тираж 300. - Библиографија уз поједине радове.

ISBN 978-86-6178-087-5

المقبرة العسكرية الصربية في الجزائر

الناشرين:

أرشيف الفوفودينا
جمعية أصدقاء الجزائر
جمعية الثقافة والفن والتعاون الدولي "أدليغات"

رئيس التحرير المسؤول:
الدكتور نيبوشا كوزمانوفيتش

محرري الطبعة الثانية ثنائة اللغة
كريستيان أبشوست
ماركو بليتش
فيكتور لازيتش

المحرر الفني: تاتيانا تسافنيتش

ترجمة النص إلى العربية والتدقيق اللغوي:
أكرم مرعي

المدقق اللغوي:
البروفيسور الدكتور بريدراغ ميليدراجوفيتش ماتين

الغلاف
ماركو ستويانوفيتش

النسخ المطبوعة

مطبعة

ISBN 978-86-6178-087-5

صور: فيكتور لازيتش وكريستيان أبشوست، تشرين الثاني/نوفمبر 2023

صور: فيكتور لازينش وكرستييان أبشوست، تشرين الثاني/ نوفمبر 2023

صور: ماركو بيليتش، كانون الأول/ ديسمبر 2017

صور: ماركو بيليتش كانون الأول/ ديسمبر 2017

صور: ماركو بيليتش، كانون الأول/ ديسمبر 2017

صور: ماركو بيليتش كانون الأول/ ديسمبر 2017

صور : ماركو بيليتش، كانون الأول/ ديسمبر 2017

صور: ماركو بيليتش كانون الأول/ ديسمبر 2017

ميلوش، راديويفيتش جيفوين، راديتش يوفان، رادوفيتش دراغومير، رادوسافليفيتش فوجيدار، رادوسافليفيتش دراغوتين، رادوسافليفيتش ميلوش، رادولوفيتش جورج، رادولوفيتش بافليه، رانكوفيتش كرستا، راشكوفيتش جورج، ريسنيتش فلاديمير، ريسنيتش زرافكو، روسو موشا، سافيتش نايدان، سافيتش رانكو، سيميتش ميلوتين، سيميتش سوفرونيه، سيمونوفيتش دراغومير، سلافكوفيتش بيتار، سلوفيتش ستافرا، سباسوفيتش بوديمير، سريشكوفيتش نيكولا، ستامينكوفيتش أليكسا، ستانكوفيتش ميلان، ستانكوفيتش ملادين، ستانكوفيتش رانجيل، ستانكوفيتش توما، ستانوفيتش سافا، ستانشيفيتش دراغوليوب، ستيفانوفيتش ميهايلو، ستيفانوفيتش ناديا، ستيفيتش يوفان، ستيفوفيتش فويسلاف، ستيتش ميلان، ستيفانوفيتش بوغوليوب، ستيفانوفيتش كوستا، ستويانوفيتش فلاديمير، ستويانوفيتش فويين، ستويانوفيتش ديميتريه، ستويانوفيتش بيتار، ستويانوفيتش سفيتوزار، ستويانوفيتش نيومير، ستوييتش ستويان، ستويتشيفيتش يوفان، ستويكوفيتش ستويادين، ستويوفيتش بوشكو، ستوكيتش ميكايلو، سويتشيتش ميليفويه، سودار لوکا، تاناسيفيتش ميلادين، تانتشيتش ميلوش، تيرزيتش ميكايلو، تيرزيتش تشيدومير، تيموتيفيتش دراغوتين، تودوروفيتش دراغويه، تودوروفيتش بيتار، ترايلوفيتش رانيساف، ترييتش جيفكو، ترينيتش سفيتوزار، جيريرتش سفيتوزار، أورشيفيتش ميلويه، هوليفانچس، ترايکو، تسفيكوفيتش دوشان، تسفيوفيتش ميلويه، تشافيتش بوديمير، تشامبارا لوکا، تشرکيتش بلاغويه، تشيکيريفانچس ستانمير، تشوليتش غفوزدين، تشوليتش جيفکو، تشوليتش تاناسيه، تشورنه کوستادين، شارشيفيتش دراغومير، شيشليغا ستيفان، شيتشيفيتش ميلادين.

یوفانوفیتش رادوساف، یوفانوفیتش ستیفان، یوفیتش میلوش. یوفیتش سفیتوزار، یوفیتشیتش میلوراد، یوفیتشیتش
میلوتین، یوفیتشیتش بافله، یوفیتشیتش بافله، یوسیلیفیتش سلافکو، یوسیتش ستیفان، یوتیتش میهیلو،
کاباتشیفیتش لازار، کالینوفیتش باون، کاراداکوفیتش ایلیا، کاریتش ارنجیل، کیستیتش میلوراد، کلاییتش سافا،
کوفاتشیفیتش کوستا، کولاییتش دیمیتري، کوسیتش دوپروساف، کریستیتش سفیتوزار، کریتسون بیتار،
کریستیتش فلادیمیر، لازیتش میلفوی، لوکیتش دوپروساف، لوکیتش نیکولا، لوکوفیتش یوسید، مایستوروفیتش
جیپکو، ماکسیموفیتش دوپروساف، ماکسیموفیتش جیپکو، ماندیتش میلینکو، ماریانوفیتش لازار، مارکوفیتش
بوعدان، مارکوفیتش کریستیفوی، مارکوفیتش رادینکو، مارکوفیتش ستویان، ماتیتش سفیتیسلاف، ماتیتش
جیپوتا، ماتیتش کوستادین، ماتیتش رادیفوی، ماتیتش دراغومیر، ماتیتش میلیفویه، ماشیتش جیپوتا،
میلینکوفیتش دراغولیوب، میلیتش ستانیمیر، میمیتش مومیر، میرمیتش بیتار، میرشکوفیتش بوعدان،
میاتوفیتش ستانویه، میاتوفیتش تاناسکو، میکالوفیتش بیتار، میکالیوفیتش میلوراد، میکالیوفیتش میلوراد،
میکالیوفیتش سافا، میکالیوفیتش ستانیمیر، میکالیتش ایمدار، میکالیتش برانیسلاف، میلانوفیتش دراغولیوب،
میلانوفیتش میهیلو، میلیتش بوغوساف، میلیتش جیپوتا، میلیتش دراغومیر، میلیتش بیتار، میولفانوفیتش
جارکو، میولفانوفیتش لیوومیر، میولفانوفیتش ستویان، میولیوفیتش دراغوتین، میولسافلایفیتش جیپکو،
میولسافلایفیتش کریستیان، میولسافلایفیتش میلیا، میولسافلایفیتش سفیتوزار، میولتینوفیتش آفرام، میولتینوفیتش
دراغوتین، میرانجیتش میلان، میرکوفیتش میلیساف، میرتیتش لیوومیر، میتیتش جیپکو، میتروفیتش
سفیتوزار، میتروفیتش میهیلو، میهیلوفیتش این، موراتشیفیتش دراغومیر، مونیتش جیفان، ناکیتش
دوپروساف، نیدیلیکوفیتش سافا، نیشانوفیتش یوفان، نیشکوفیتش جورجی، نیکیتش ملادن، نیکولیتش فاسیلیه،
نیکولیتش میلویه، نیکولیتش نیناد، اوبرادوفیتش یوفان، اوبرادوفیتش میلویه، اوبرادوفیتش رادویه، اوغانوفیتش
فلادیتا، بافالیتش سیاسا، بافتشیفیتش اَلکسندر، بافلوفیتش دیمیتريه، بافلوفیتش دوریتسا، بافلوفیتش
دراغولیوب، بافلوفیتش دراغوتین، بافلوفیتش نیدیلیکو، بافلوفیتش سفیتولیک، بافلوفیتش میلیساف، باندیرتس
یزدیمیر، بینیتشیتش جیفان، بیریتشیتش میلوراد، بیریتشیتش ستانویه، بیرکوفیتش میلان، بیتروفیتش بوعدان،
بیتروفیتش میلان، بیتروفیتش بیتار، بیتروفیتش سفیتیسلاف، بیتروفیتش ستیفان، بیشوفیتش میلوش، بلزینا
آدم، بلزینیتش فیلمیر، بوزنانوفیتش دیمیتريه، بوبیتش فاسیلیه، بوبوفیتش دراغوتین، بوبوفیتش جورجی،
بوبوفیتش بافلیه، بوبوفیتش تشیدومیر، بردانوفیتش تاناسیه، بروتیتش کوستا، بروتیتش میلیساف، رانوفیتش

قائمة بأسماء المدفونين في المقبرة العسكرية الصربية في الجزائر

أبرنوفيتش سرينين، أكسيموفيتش ليومير، ألكسيتش ميلان، أنجيليتش ميات، أرنوفيتش ميخايلو، أرسيميفيتش ماركو، بادينوفيتش رادومير، بايران بيتشان، بايكوفسني تيومير، بابوريني يوسا، باكيتش ميلان، بانديتش ميلان، بانهيتش سفيتوليك، بيليتش جورجيه، بيشيتش داميان، بلاغوفيتش تسفيتكو، بوغانوفيتش سيما، بوغيتشيفيتش سلافكو، بوجينوفيتش فيدوساف، بوشكوفيتش مارينكو، بوشكوفيتش ميلان، بريكيتش بلاغويه، بودانوفيتش رادوسلاف، بولدينا بازنا، فالياريفيتش ميودراغ، فارابانوفيتش جيفوين، فاسوفيتش ميلوفان، فيلكوفيتش ميلبا، فيسليانوفيتش بوغولوب، فيسليانوفيتش ملادين، فيفيتش دراغومير، فيتزوفيتش ستراهينيا، فيتوميروفيتش ديميتريي، فيروفيتش جورجيه، فيرميتش يوفان، فوييتش سباسويه، فوكيتشيفيتش بوغولوب، فوكوراتوفيتش ماركو، فوكوفيتش ميلوتين، فوكوفيتش رايكو، فولتسيفيتش ميلينكو، فيتشونوفيتش أفكوم، غافريلوفيتش جورجيه، غايتش ميلان، غايتش ستانويه، غليشيتش دراغومير، غليشيتش ميلينتيه، غراجلكوفيتش بيترونيه، غريكوفيتش بانتليه، دامنانوفيتش نيكوديه، دانتشونوفيتش ديميتريه، ديليان سباسوي، ديمتريفيتش ألكساندر، ديمتريفيتش كوستا، ديمتريفيتش ميلوش، ديمتريفيتش تشيدومير، دينيتش دراغولوب، دوكتش ميلان، درينداريفيتش ميلفويه، دوكانوفيتش سافا، جيريتش دراغيتش، جوكيتش جيفادين، جورجانوفيتش يوفان، جورجيفيتش دراغيتش، جورجيفيتش ميخايلو، جورجيفيتش تيهومير، جوريتش فويسلاف، جوكيتش أويراد، جوكيتش راد، جوريتش رادوساف، جورجيتشيتش ميلوش، جيفانوفيتش دراغومير، جيفانوفيتش ليومير، جيفكوفيتش يوفان، جيفوتيتش ستويادين، زرافكوفيتش ألكساندر، زيبيتش ميلان، زلاتانوفيتش ديميتريا، إفانوفيتش ميلان، إفانوفيتش ستويان، إغاناتوفيتش فيليساف، إغاناتوفيتش جاركو، إيتش نينكو، إيتش راديساف، يابلانديتش جيفوين، ياغيتش سفينوزار، يانكوفيتش ألكساندر، يانكوفيتش فيليتشكو، يانكوفيتش فيسيلين، يانكوفيتش يوفان، يانكوفيتش ميلينتيه، يفتيتش جورجه، يفتيتش ميخايلو، يريميتش راديفوي، يوفانوفيتش ألكسا، يوفانوفيتش برانيسلاف، يوفانوفيتش فويسلاف، يوفانوفيتش غليغوريه، يوفانوفيتش دراغيتش، يوفانوفيتش دوشان، يوفانوفيتش إليا، يوفانوفيتش يانتشه، يوفانوفيتش بلينكو، يوفانوفيتش ميلينتيه، يوفانوفيتش ميلوراد، يوفانوفيتش ميلوش، يوفانوفيتش ميلوتين، يوفانوفيتش ميتار، يوفانوفيتش بافليه،

جمعية أصدقاء الجزائر ستواصل بسرور تعزيز العمل الثوري والسينمائي والفني لستيفان لابودوفيتش، وبخاصة معارض الصور عن المقبرة العسكرية الصربية في الجزائر.

يقوم بمرافقة مقاتلي الجيش الوطني الشعبي خلال العمليات العسكرية ضد القوات الاستعمارية الفرنسية معرضاً حياته للخطر، فمساهمته بالنسبة لنا كجزائريين لا تقدر بثمن لأن تسجيلاته وصوره عما حدث حقاً في حرب التحرير الجزائرية قد نفت بوضوح الدعاية الاستعمارية الفرنسية وساهمت في تعزيز دعم المجتمع الدولي لقضية الشعب الجزائري.

لقد أعاد ستيفان لابودوفيتش بتصويره مرة أخرى إحياء ذكرى الجنود الصرب الذين ربما كان ينحدر أصل بعضهم من هذه المنطقة، أولئك الجنود قضاوا من أجل الحرية في الحرب العالمية الأولى حيث توجد مقابرهم في الجزائر".

كما أعاد شبشوب التكثير بمسارات تاريخية غير عادية أمام الجمهور في صربيا وذلك خلال افتتاح معرض صور لابودوفيتش في توبولا حول المقبرة العسكرية الصربية دالي إبراهيم في الجزائر: "في الهجوم الذي تكفل بالنجاح على جبهة سالونيك قاتل الجزائريون الذين تم تجنيدهم في الجيش الفرنسي جنباً إلى جنب مع الصرب وماتوا مع إخوانهم في السلاح، إن إنجازاتهم العسكرية لم تحظ بتكريم كبير لأنه لم يتم إعتبارهم في نظر المستعمرين مواطنين ولا حتى كائنات بشرية كاملة، أردت أن ألقى الضوء على هذه الصفحة من تاريخنا المشترك لأكرم جميع هؤلاء الجنود المجهولين وجميع المقاتلين بغض النظر عن إنتماءهم وأصولهم والذين سقطوا من أجل إنتصار الحرية والعدالة والكرامة".

في حفل أقيم في مركز الثقافة والتعليم في راكوفيتسا في الأيام الأخيرة من عام 2015 احتفالاً بمناسبة الذكرى الـ 89 لميلاد ستيفان لابودوفيتش نظمته جمعية أصدقاء الجزائر، قدم عبد الحميد شبشوب شكره لإدارة بلدية بلغراد على مبادرتها لتكريم أحد سكانها ستيفان لابودوفيتش، وقال شبشوب: "نحن في الجزائر نقول إن الشعب الجزائري هو بطل وحيد في حرب التحرير الوطني، ولكننا لا ننسى أن هناك رجالاً ونساءً قاتلوا بطرقهم الخاصة وبالوسائل التي كانت متاحة بين أيديهم من أجل جعل الجزائر حرة ومستقلة، ستيفان هو رمز لهذا النضال".

إحدى آخر أماني ستيفان لابودوفيتش، الذي توفي في 25 نوفمبر 2017 كانت أن تستمر الجهود في الترويج للمقبرة العسكرية الصربية وتنظيم معارض صور لها أمام الشعب الصربي حيث كان يعتبر بقاء ذكرى الجنود في الجيش الصربي حياً أمر مهم للغاية ويجب أن لا يعترى هذه المقبرة النسيان.

الصربية في دالي إبراهيم بالجزائر وساعد في تحقيق ذلك تنظيم معارض الصور تلك في مدن صربيا والجبل الأسود والجزائر .

كما ساهم في ذلك أيضاً ما نشرته وسائل الإعلام والصحافة حول ذلك، ونذكر هنا بعضاً منها: "الجزائري" ستيفان لابودوفيتش - مصور بين الثوار، نسخ للصور - ¹ بيرانا ششيو لابودوفيتش - مصور مآثر الخلود، ² المصور الصحفي الذي خدَّ الثورة، ³ بطل الثورة الجزائرية، ⁴ الرجل الذي اكتشف المقبرة المنسية، ⁵ بيراني، بطل الثورة الجزائرية ⁶. في الذكرى السنوية: ستيفان لابودوفيتش (1962-2017) - المصور اليوغوسلافي والبطل الجزائري ⁷.

لقد قدم السفير عبد الحميد ششوب دعماً كبيراً لتنظيم وإقامة معارض الصور حول صور لابودوفيتش عن المقبرة العسكرية الصربية، الذي كان دوماً يساهم بإفتتاح المعارض في كل مرة تتم فيها أية فعالية من هذا النوع، وهذه فرصة لإقتباس بعض الفقرات من الكلمات التي ألقاها ششوب في افتتاح معارض صور لابودوفيتش في قصر كاراجورديفو في توبولي وفي مركز ثقافة راكوفيتشا في بلغراد ومتحف بوليم في بيرانيه: مقتطفات من كلمة في بيرانيه: "إن الدعم الذي قدمته يوغسلافيا السابقة بما في ذلك جمهورية الجبل الأسود لبلادي في كفاحها الوطني من أجل الإستقلال معروف جيداً من قبل الجميع، ولكن قليلون من يعرفون المساهمة التي قدمتها بيرانيه في هذا الصدد، إن دعم بيرانا لبلدي يتجلى في شخص واحد ولد في مدينتكم، السيد ستيفان لابودوفيتش والموجود هنا بيننا اليوم.

ستيفان لابودوفيتش كان مقاتلاً في حرب التحرير الجزائرية من أجل الإستقلال الوطني متسلحاً بكامرته، كان

-
- 1- "السياسة"، العدد 36630، العام CXII، الملحق "مجلة" العدد 944، الصفحات 45 و 46، الأحد، 1 نوفمبر 2015، مؤلف النص ماركو بيليتش.
  - 2- "كومونا - مجلة للحكم المحلي والمحافظة على تراث الجبل الأسود"، العدد 20/2016، الصفحة 525، مؤلف النص آدم أود سوفيتش.
  - 3- "الثقافة"، العدد 35، العام الثالث، مارس 2016، الصفحات 28 و 29، مؤلف النص ماركو بيليتش.
  - 4- "السياسة المصورة"، العدد 2974، 26 يناير 2016، مؤلف النص ميلينا تاسكوف.
  - 5- "اليوم"، العدد 6680، العام التاسع عشر، قسم "تيرازيني"، الصفحات 16 و 17، 13 يناير 2016، مؤلف النص بوريسلاف كوركوذيلوفيتش.
  - 6- "صوت الهولمي"، بيرانا، مارس 2017، العام السادس، العدد 32، الصفحات 2830، مؤلف النص ماركو بيليتش.
  - 7- قسم "دانا ساناك" العدد 553/7368، "اليوم"، 1 ديسمبر 2017، العدد 7368، العام الواحد والعشرون.

الصربية في الجزائر وبهذه المناسبة ألقى الدكتور زوران مارسينيتش نائب رئيس بلدية بيرانيه كلمة وقام السفير عبد الحميد شبشوب بإفتتاح المعرض بحضور فيليمير أوغنييفيتش رئيس بلدية بيرانيه والأسقف جوانيكي من بوديمليا ونيكشيتش بالإضافة إلى عدد كبير من الأكاديميين والمواطنين وحظي المعرض بإهتمام غير مسبوق تقريباً.

قامت مدينة زايبتشار بإحياء ذكرى يوم التحرير في الحرب العالمية الأولى في 19 أكتوبر 2016، وكجزء من الإحتفال تم إفتتاح معرض عن المقبرة العسكرية الصربية لصاحب الصور لابودوفيتش في كوناك رادول بيغوف، حضرت إفتتاح المعرض كريستين مورو سفيرة فرنسا في صربيا وفيليمير أوغنييفيتش عمدة زايبتشار وديان كريستيتش القائم بأعمال مدير المتحف الوطني في زايبتشار وستيفان لابودوفيتش صاحب المعرض وماركو جيليتش الذي افتتحه واستمر المعرض حتى 9 نوفمبر 2016، كما قام المتحف الوطني في زايبتشار بطباعة كراس (كتالوغ) كتبه المؤرخ ديان ريستيتش.

أقيم في صالة عرض منزل موكرانيتش في نيجوتين في 23 نوفمبر 2017 معرض صور عُرضت فيه صور "المقبرة العسكرية الصربية في دالي إبراهيم" لستيفان لابودوفيتش حيث تم تنظيم المعرض بمبادرة من جمعية أصدقاء الجزائر ومتحف كرايين في نيجوتين، إفتتح المعرض فلاديمير فيليتشكوفيتش رئيس الهيئة المؤقتة لبلدية نيجوتين والسفير عبد الحميد شبشوب.

جرى في فندق "بريزيدنت" في كوفيلوفو بالقرب من بلغراد في 10 نوفمبر 2018 وبمناسبة مرور مائة عام على إنتهاء الحرب العالمية الأولى تم تنظيم ندوة من قبل نقابة الشرطة الصربية - المركز الإقليمي في بلغراد، وبعد جلسات العمل قام ماركو جيليتش بإفتتاح معرض صور حول "المقبرة العسكرية الصربية في الجزائر".

لقد كانت إحدى مهام جمعية أصدقاء الجزائر بالتأكيد الترويج للعلاقات الودية والتعاون بين البلدين فكان ستيفان لابودوفيتش وما يزال من أقوى روابط الصداقة بين الشعبين، من هذا المنطلق وبغض النظر عن إسهامات لابودوفيتش في حرب التحرير الوطني الجزائرية جرى خلال الخمس عشرة سنة الماضية العمل بشكل مكثف على تعميق تلك الروابط، فمنذ تأسيس جمعية أصدقاء الجزائر جرى تكثيف الترويج لأعمال لابودوفيتش المصورة من أيام فترة ثورة الجزائر وكذلك تعريف الجمهور الصربي بوجود المقبرة العسكرية

نظمت الجمعية لأول مرة في تاريخ العلاقات الثنائية بين البلدين وبدعم كبير من سفارة الجزائر وتحت إشراف وزارة الثقافة الجزائرية فعالية "أيام صربيا في الجزائر" والتي بدأت في 20 مايو 2015 في متحف باستيون 23 في مدينة الجزائر حيث تم افتتاح معرض لصور لابودوفيتش "المقبرة العسكرية الصربية". كما نظمت الجمعية في 9 أكتوبر 2015 فعالية بعنوان يوم الجزائر وذلك بالتعاون مع المركز الثقافي لتوبولا في قصر كاراجورجيفيتش في توبولا وجرى خلال هذه المناسبة افتتاح معرض لصور لابودوفيتش حول المقبرة العسكرية الصربية، وحضر هذا المعرض بالإضافة إلى لابودوفيتش والسفير شبشوب، دينس يوفانوفيتش عضو البرلمان ودرagan جيفانوفيتش رئيس بلدية توبولا. وبمناسبة إحياء العيد الوطني يوم إنتهاء الحرب العالمية الأولى، "يوم السلام وإنتهاء الحرب العالمية الأولى"، قامت مايا غويكوفيتش رئيسة مجلس الشعب (البرلمان) لجمهورية صربيا بإفتتاح معرض للصور بعنوان "المقبرة العسكرية الصربية في دالي إبراهيم بالجزائر" في قاعة البرلمان الوطني في 10 نوفمبر 2015، وألقى بهذه المناسبة كل من السفير شبشوب والمصور لابودوفيتش كلمة بحضور العديد من نواب البرلمان والسفراء والضيوف.

كما نظمت جمعية أصدقاء الجزائر وبلدية راکوفيتسا بالتعاون مع المركز الثقافي والتعليمي في هذه البلدية في 28 ديسمبر 2015 أمسية حُصِّتْ لستيفان لابودوفيتش، حيث أقيم رسمياً معرض صور للمقبرة العسكرية الصربية، وقام بإستقبال الضيوف فلادان كوتشيتش رئيس البلدية، وعبد الحميد شبشوب سفير الجزائر حيث ألقى ماركو بيليتش رئيس جمعية أصدقاء الجزائر والمخرجة ميلا تورابليتش كلمات، وتضمنت الأمسية برنامج ثقافي وفني أحيته جوقة النساء المدنية "باريلي" من بوجاريفانس، وعازف الغيتار الشعبي ميلان كوفاتشيفيتش، وفرقة الفلكلور لجمعية الثقافة والفنون "ديميتري كوتوروفيتش" من بلغراد.

بناءً على دعوة رئيس بلدية بيرانيه، دراغوسلاف شكيتش وبمبادرة من جمعية أصدقاء الجزائر، زار عبد الحميد شبشوب وماركو بيليتش وستيفان لابودوفيتش، مخرج الأفلام ومصور الكاميرا، بيرانيه في 20 و 21 يوليو 2016، حيث تم تنظيم الزيارة تكريماً ليوم بلدية بيرانيه في 21 يوليو وقررت هذه البلدية منح أعلى تكريم بلدي لستيفان لابودوفيتش الذي وُلد في 28 ديسمبر 1926 في بيرانيه، وبهذه المناسبة نظم متحف بوليم في بيرانيه بالتعاون مع بلدية بيرانيه وجمعية أصدقاء الجزائر معرض صور رسمي لأعمال ستيفان لابودوفيتش في 20 يوليو بحضور عدد كبير من المواطنين، فتم افتتاح معرض الصور عن المقبرة العسكرية

بوجمعة ديلمى ورئيس جمعية أصدقاء الجزائر السفير دانيلو ميليتش أمام الضيوف كما نشرت صحيفة "بوليتيكا" تقريراً عن هذا الحدث.

نظراً لأن المقابر العسكرية في العديد من البلدان معروفة جداً للجمهور الصربي، خاصة زيتنليك في سالونيك وبنزرت في تونس، ويهدف إطلاع الجمهور والتقريب إلى وعيه وجود مقبرة عسكرية صربية في الجزائر نظمت جمعية أصدقاء الجزائر عشرات المعارض في مختلف مدن صربيا والجبل الأسود والجزائر، كما عملت الجمعية أيضاً على إعلام الجمهور بأعمال ستيفان لابودوفيتش كمصور صحفي، وكذلك إعلام الجمهور أيضاً بوجود المقبرة العسكرية الصربية.

قامت شركة معهد "ميخابلو بوبين" التي لديها وجود تجاري وأعمال في الجزائر، بتمويل إعداد وتغليف صور لابودوفيتش على الورق المقوى وتم طباعة شروحات عن الصور باللغات الصربية والفرنسية والعربية. كما قامت الجمعية بالتعاون مع بلدية فراتشار، في 11 ديسمبر 2013 بتنظيم معرض للصور في صالة البلدية عن المقبرة، وتحدث في المعرض الصحفي والكاتب ميلوي بوبوفيتش، ورئيسة الجمعية باربارا توليفسكا وسفير الجزائر عبد القادر مسدوة، والدكتورة ميليتسا بلاجوفيتش رئيسة مجلس بلدية فراتشار، وصاحب الصور ستيفان لابودوفيتش، حضر المعرض الذي استمر حتى 15 ديسمبر 2013 عدداً كبيراً من سفراء الدول العربية والإفريقية.

نظمت الجمعية وبالتعاون مع المركز الثقافي لسويوت معرضاً للصور في 22 إبريل 2015 في صالة المركز حضر المعرض رئيس البلدية جيفوراد ميليسافليفيتش وستيفان لابودوفيتش، وعبد الحميد شبشوب سفير الجزائر المعين حديثاً في صربيا والجبل الأسود واستمر المعرض حتى 29 إبريل 2015. أقيمت في متحف الفنون الأفريقية في 18 مايو 2015 ندوة بعنوان "أبطال التراث الثقافي: المقبرة العسكرية الصربية في دالي إبراهيم بالجزائر"، رحب بالحضور سفير الجزائر عبد الحميد شبشوب والقائم بأعمال مدير متحف الفنون الأفريقية ماريا أليكسييتش كما تحدث في الندوة رادوسلاف نيديتش السفير السابق لصربيا في الجزائر وماركو بيليتش رئيس جمعية أصدقاء الجزائر، والصحفي ستيفان لابودوفيتش، صاحب الصور، ويفضل مدير "أخبار الفيلم" فلاديمير تومنتشيتش تم في هذه الندوة عرض فيلم قصير - مجلة "من الجزائر" وحضر هذه الفعالية العديد من سفراء الدول العربية والإفريقية.

المساهمة في إشهار والتعريف بالمقبرة العسكرية الصربية في الجزائر

قامت في السنوات القليلة الماضية جمعية أصدقاء الجزائر وإلى حد كبير من خلال أنشطتها بالترويج لعمل المصور والتائر ستيفان لابودوفيتش المواطن المتميز والذي يحظى بتقدير في الجمهورية الجزائرية الديمقراطية الشعبية، فبالإضافة إلى الكثير من التقدير والتكريم الذي حظي به، وفي إطار احتفال الجزائر بالذكرى الخمسين لاستقلالها عام 2012 قام الرئيس الجزائري عبد العزيز بوتفليقة بمنحه وسام الاستحقاق الوطني (la médaille du Mérite national) ، مما يُظهر مرة أخرى أن الجزائر وبعد نصف قرن نُقِّدَ الإسهام البطولي الذي قدمه هذا المصور .

لقد حظي بالعديد من التقدير والإحترام من قبل الجزائريون وخاصة بعد تولي الرئيس بوتفليقة السلطة فأثناء إقامته في الجزائر في عام 2007 خطرت على بال لابودوفيتش فكرة بأن يصطحبه مضيفوه الجزائريون إلى المقبرة العسكرية الصربية في الجزائر، فبعد عقود من الإهتمام والبحث ولسنوات عديدة، إصطحبه الجزائريون إلى ضواحي مدينة الجزائر في إقليم بلدية دالي إبراهيم، حيث تقع المقبرة العسكرية الصربية فقام باللتقاط صورًا مفصلة للمقبرة، متعجبًا من حالة المحافظة النسبية إلى حد ما على المقبرة وعندما عاد إلى بلغراد، عرض الصور على السفير الجزائري السابق بوجمعة ديلمي، الذي اقترح فورًا تنظيم معرض صور، وهكذا تم بالفعل في النادي الدبلوماسي في 5 يوليو 2007 تنظيم معرض للصور عن المقبرة العسكرية الصربية وذلك بمناسبة الذكرى الـ 45 لإستقلال الجزائر، جرى تنظيم المعرض من قبل السفارة الجزائرية في بلغراد وجمعية أصدقاء الجزائر نظرًا لأن هذه المناسبة تُعتبر أيضًا ذكرى جزائرية هامة، وجرى في هذا المعرض عرض صور عن حرب التحرير الوطني التي إنقطها لابودوفيتش كمصور للأخبار المصورة ومراسلاً لوسائل الإعلام اليوغوسلافية في الفترة من عام 1959 إلى عام 1962، بهذه المناسبة أقيمت كلمات سفير الجزائر

-والآن وبعد مرور خمس سنوات، طلب من مضيفيه في الجزائر أن يأخذه إلى المقبرة، فقامو بإصطحابه إلى مقبرة فرنسية من الحرب العالمية الأولى تقع على بعد 25 كيلومتراً من مدينة الجزائر بالقرب من مكان معروف باسم نيبازة، وهناك توجد أيضاً مقبرة بريطانية للجنود من الحرب العالمية الأولى. في بلدة ديلي إبراهيم، وجد لابودوفيتش مقبرة جميلة ومحافظ عليها جيداً تضم 324 قبراً لجنود صرب وجندي روسي واحد على ما يبدو، حيث تم في هذا المكان دفن الجرحى ومرضى الحمى الذين تلقوا العلاج في المستشفيات الفرنسية والذين وافتهم المنية هناك، حيث تم دفنهم أولاً في مقبرة قرب الثكنة الفرنسية السابقة وقد تضررت العديد من القبور وتداخلت مع الأعشاب الضارة وكان النصب التذكاري عبارة عن هرم. وبفضل جهود السفارة الصربية، تم نقل مقبرة الجنود الصرب إلى بلدية دالي إبراهيم في عام 1983 حيث تقع حالياً.

لقد جرى تحسين المقبرة تماماً في عام 1989 وذلك بفضل جهود السفارة اليوغوسلافية في الجزائر وعدد من الشركات اليوغوسلافية التي كانت تعمل في الجزائر في ذلك الوقت وتم توصيل مياه الشرب إلى المقبرة، وبنيت طريق وموقف للسيارات أمام مدخل المقبرة كما تم بناء سور حول المقبرة وإنشاء بوابة دخول من الحديد الصلب المسكوب، وزراعة أشجار السرو وأشجار أخرى كما تم توظيف حارس يعتني بالمقبرة لسنوات عديدة وبناء جدران دعم في الجانب السفلي من المقبرة في العام السابق بسبب خطر الانزلاق.

- ستيفان لابودوفيتش أخذ صوراً لكل هذه التحسينات وأحضرها إلى بلغراد، وعندما عرض هذه الصور على السيد بوجمعة ديلمى، سفير الجزائر في صربيا، إقترح السفير على الفور إقامة معرض في النادي الدبلوماسي بمناسبة الذكرى الـ 45 لاستقلال الجزائر. وبهذه المناسبة يتم عرض الصور التي إنقظها بنفسه أيضاً خلال حرب التحرير الجزائرية في هذا المعرض والذي سيقام في 5 يوليو في الساعة 7 مساءً، لقد تم قبول مبادرة السفير هذه بسرور من قبل جمعية الصداقة الجزائرية المنظم الرسمي للمعرض، حسبما يذكر هذا المصور الصحفي البالغ من العمر الثمانين عاماً والصحفي الذي لا يهدأ أبداً.

قضينا ساعات وساعات في الخنادق وشاركنا في المعارك هو كجندي وأنا كمصور صحفي، لا يمكنكم أن تتخيلوا مدى الإثارة والمشاعر التي تخللت ذلك اللقاء، لقاء إثنين من زملاء الحرب بعد سنوات طويلة -" بنقول يتحدث لابودوفيتش عن أحداث شهر مايو في الجزائر .

ستيفان وروجيتسا قضيا شهراً كاملاً في هذا البلد، ولذلك أراد لابودوفيتش أن يستغل إقامته الطويلة في هذا البلد الصديق للقيام بشيء لم يمنحه السكنية منذ أكثر من أربعين عاماً، وبالفعل بينما كانت الحرب مستمرة في الجزائر سمع من أحدهم أن هناك مقبرة صربية للجنود من أيام الحرب العالمية الأولى في هذا البلد، وهذا ما كان بالنسبة له خبراً عظيماً.

" -لقد أردت منذ فترة طويلة أن أكتشف ذلك، لكن دائماً ما تأتي عوائق أخرى في الطريق لذلك قبل خمس سنوات طلبت من مضيبي في الأرشيف الوطني الجزائري أن يطلعوني على هذه المقبرة للجنود الصرب. طلبت من أنيسة المحامية وزوجة هوارى بومدين، أن تساعدني هي أيضاً في بحثي، قادوني إلى المقبرة الرئيسية حيث في كل زيارة لي للجزائر أقوم دائماً بوضع الزهور على قبر هوارى بومدين، الرئيس الأسطوري للجزائر وصديقي المقرب (فهو من أطلق اسم إيذا على ابنتي في عام 1968). لقد أطلعوني على النصب التذكاري المصنوع من الرخام بصليب كبير عليه، ولم أتمكن من قراءة أي شيء على النصب لأنني كنت بعيداً جداً عن النصب وما هو مكتوب عليه، وضعت إكليلاً على قاعدة النصب التذكاري وأظهرت احترامي للجنود الصرب، على الأقل كانت هذه هي أفكاري آنذاك بعد ذلك قمت بتصوير هذا النصب التذكاري-"، يقول لابودوفيتش عن بحثه عن مقبرة الجنود الصرب في الجزائر .

بالرغم من ذلك لم يهدأ له بال، تحدث ستيفان لابودوفيتش عن محاولته للعثور على المقبرة الصربية في الجزائر فقال إنه راجع السفراء السابقين لصربيا في الجزائر نيديلكو زوريتش ورادوسلاف نيديتش ليشكرهما على مساعدتهما في البحث، وقد أخبروه أن الصور التي إلتقطها ليست للنصب التذكاري للجنود الصرب من الحرب العالمية الأولى، بل هي لشيء آخر، وتحدث في هذا الأمر مع نيكولا رادوشيفيتش والبروفيسور إيفان ستراتييميروفيتش من اتحاد أحفاد المحاربين الصرب القدماء 1912-1920 بشأن هذا الأمر، فطلباً منه وخاصة عندما علما أنه كان يستعد للسفر إلى الجزائر في مايو المقبل، أن يُفْتَسَّ ويجد المقبرة الصربية العسكرية ويأخذ صوراً لها ويحضر تلك الصور إلى بلغراد لأنهم علموا أن هناك معرفة ومعلومات قليلة جداً عن هذا الموضوع لدى الرأي العام الصربي.

مصور الأفلام الصربي في مُقدِّمة الثورة الجزائرية

لا تزال الجزائر تقوم بتكريم ستيفان لابودوفيتش، المصور الصحفي المتقاعد من بلغراد والمقيم في حي ميلياكوفاتس، لقد قضى لابودوفيتش كمصور "الأخبار المصورة" من بلغراد، ثلاث سنوات في هذا البلد الواقع في شمال أفريقيا من عام 1959 إلى 1962، حيث كانت الثورة الجزائرية في تلك الفترة في أوجها وكانت جبهة التحرير الوطني تقاتل من أجل الاستقلال، لقد شاهد العالم بأسره بإهتمام كبير تقاريره الإخبارية المصورة وريبورتاجاته التي كانت تنقل معارك المقاومين الجزائريين، وهو بذلك خدَّ تلك الفترة التاريخية من حياة الجزائر لذلك إعتبره الجزائريون كواحد منهم وكمناضل من أجل تحرير البلاد، ومنحوه الاحترام والتقدير بالإضافة إلى العديد من الرُتب العليا وخصوه بالكثير من الإحترام والتقدير ودرجات الشرف.

ومنذ إستعادة الجزائر استقلالها في عام 1962، كان يتم دعوة ستيفان لابودوفيتش مرارًا وتكرارًا بصحبة زوجته روجيتسا كضيف على رئيس الدولة أو رئيس الوزراء لقضاء وقت طويل في "وطنهما الثاني"، وقبل خمس سنوات تمت دعوتهما من قبل الأرشيف الوطني في الجزائر بمناسبة الذكرى الأربعين لاستقلال البلاد. " - هذا العام في أوائل مايو تلقينا دعوة من وزارة الدفاع الأمر الذي كان مفاجأة بالنسبة لنا، سافرنا إلى الجزائر للمشاركة في الاحتفالات بمناسبة مرور 45 عامًا على إستقلال البلاد وطوال الرحلة كان يسألني مرافقينا لماذا تقوم وزارة الدفاع بدعوتنا كضيوف؟ فقط عندما هبطنا في مدينة الجزائر علمت من مرافقي أن مُضيفنا سيكون وزير الدفاع شخصيًا، وتساءلت من يكون ذلك السيد وزير الدفاع فقيل لي: هو عبد المالك قنايزية. عندها أصبح كل شيء واضحًا بالنسبة لي، الوزير مالك هو رفيق سلاح لي من أيام حرب التحرير،

¹. هذا النص نُشر في صحيفة "بوليتيكا" يوم الجمعة 22 يونيو 2007، الصفحة 27.

نهاية عام 2004 عندما تلقيت أخيراً كتاباً بأن وزارة الشؤون الاجتماعية ستتولى المسؤولية، فحتى ذلك الحين كان قد تم ترميم المقبرة بالكامل وتم التخلص من آثار الدمار الذي وقع في ربيع عام 2002، وكان يمكن القول إن المقبرة أصبحت تبدو جميلة خاصة بفضل ورود الملونة والزهور والنباتات الخضراء، مما يمكن رؤيته بشكل واضح في صور ستيغان لابودوفيتش من تلك الفترة.

بلغراد، 9 نوفمبر 2018.

وزارة الشؤون الخارجية لتولي المسؤولية عن المقبرة كوني كنت أقدم الأموال من مخصصاتي الإضافية حتى ذلك الحين لكن دون جدوى وكان الوقت يمر ولم يكن لدينا أموال جديدة.

في نهاية مايو 2003، سافرت إلى تونس لعمل ما إستقبلتي سانيا فيداكوفيتش، القائمة بالأعمال في سفارتنا بلطف واحترام وفقاً للقواعد الدبلوماسية المعتادة بإستقبال السفراء، وأخبرتني أن وفدًا من منظمة المحاربين القدماء لحرب التحرير قد وصل للتو إلى تونس لزيارة المقبرة الصربية العسكرية في بنزرت وطلبت مني أن أذهب معها ومع الضيوف إلى بنزرت إذا كنت قادرًا على ذلك، وأن وجودي كسفير لبلادنا في الجزائر يولي اهتمامًا خاصًا للضيوف وفي الوقت نفسه ستكون هذه فرصة جيدة للتحدث عن المقبرة الصربية العسكرية في الجزائر، بالطبع قبلت اقتراحها وتعرفت على الضيوف بمن فيهم أحفاد المدفونين في المقبرة في بنزرت.

عندما وصلنا إلى المقبرة في تونس إستطعت وبأسف ملاحظة أن الوضع يشبه تمامًا وضع المقبرة في الجزائر نظرًا لأن المقبرة تقع على أرض مستوية وكانت هناك الأرض تتآكل من حول القبور، وبدت على أقل تقدير كل الأمور الأخرى حزينة جداً فقد نمت الأعشاب العالية والأعشاب الضارة حول القبور واستولت النباتات الضارة بشكل كامل على المكان، لقد إنتظرنا بصبر أحفاد من قدموا لزيارة مقابر أجدادهم التي تبعثت في كل مكان لإيجاد تلك القبور، حيث قاموا بإزالة الأعشاب والنباتات الضارة بأيديهم، عسى أن يجدوا إسم أحد أحبائهم على الأقل على الصלבان التي كانت أسماؤهم غير ظاهرة جلياً.

في لحظة ما سمعنا صوتاً من بعيد، أحد الفلاحين من منطقة كراغوييفاتس وجد قبر جده فسحب من حقيبته زجاجة من مشروب نبيذ البرقوق (الخوخ) وخبرًا ومقبلات فشرينا جميعًا لروح الجندي البطل، هذا الموقف جعلنا جميعاً نذرف الدموع من أعيننا.

وصفت لممثلي منظمة المحاربين القدماء أيضاً الأوضاع التي آلت إليها المقبرة في الجزائر وما قمت به من مراسلات للجهات الرسمية التي راسلتها ليتولى أحد المسؤولية عن المقبرة وأنتني لا زلت حتى الآن أقدم المال فقط للصيانة والترميم، فعدوني بأنهم سيبدلون كل ما في وسعهم لحل مشكلة المقابر الصربية العسكرية في أي مكان وجدت.

إن إهمال مقدساتنا وعدم صيانتها للأسف هو من صفاتنا فاستمررت في الطلب من الوزارات المعنية ومن جميع الجهات بطلب المساعدة لكن دون جدوى، ومع ذلك إستمررت في المبادرة التي بدأتها لترتيب المقبرة في الجزائر جزءاً بجزء وبالبلغ الذي كان يمثل المخصصات الإضافية على راتبي لمدة عامين كاملين حتى

والإنسانية بداخله بدون مشاعر وإنطباعات الأسي، وكان واضحاً عدم إهتمام أحد بالمقبرة ومع مرور الوقت وسوء الأحوال الجوية أدى إلى تدهور المقبرة إلى هذا الحد.

كنت على علم بأن المقبرة تم تجديدها آخر مرة بعد نقلها من الموقع القديم إلى دالي إبراهيم في عام 1989، ولكن بعد ذلك وحتى قدومي إلى الجزائر في نهاية عام 2002 ظلت بدون أية رعاية، كما ساهم في ذلك بالتأكيد الأحداث السياسية التي جرت في كل من الجزائر ويوغوسلافيا وعلى وجه الخصوص بعد إنسحاب جميع شركات البناء العائدة لنا من الجزائر تلك الشركات التي كانت تساعد في صيانة المقبرة.

كنت قد علمت من البواب نوفيتسا أنه لدى وصوله إلى الجزائر كان قد وجد العامل محمد الذي يعتني بالمقبرة قدر المستطاع ولكونه لم يتقاضى أجراً ولا ديناراً واحداً (دينار جزائري) خلال العام الماضي، تخلى عن الإهتمام بالمقبرة كونه رجل متقاعد ومُضطر للعمل من أجل رعاية أسرته، طلبت من نوفيتسا البحث والعثور عليه وإحضاره إلى السفارة لنحاول إيجاد حل ما.

في الوقت نفسه قمت بإبلاغ وزارة الشؤون الخارجية عن الوضع المأساوي لأوضاع المقبرة وطلبت تخصيص الأموال اللازمة لإصلاحها ونظرا لعدم الحصول على الرد في وقت معقول قمت بالضغط عدة مرات مؤكداً أن المشكلة لا تحتمل التأخير، في النهاية تلقيت رداً يفيد بأن وزارة الشؤون الخارجية ليست المسؤولة عن ذلك وأن طلبي تم تحويله إلى وزارة الشؤون الاجتماعية ومنظمة المحاربين القداماء.

وعلى إعتبار أن المشكلة في النهاية ستجد طريقها نحو الحل وحتى تتفق الوزارات المعنية فيما بينها وضمن إختصاصاتها على من سيتولى مسؤولية التمويل والرعاية لإصلاح وصيانة المقبرة الصربية العسكرية، ونظرا لعدم توفر الأموال في ميزانية السفارة، قررت أن أضع مخصصاتي الإضافية على راتبي الشهري والبالغة 600 يورو شهرياً تحت تصرف حل أكثر القضايا إلحاحاً.

إتفقت مع محمد على أنه سيتلقى مستقبلاً راتبه بانتظام والآن يجب عليه البدء في العمل أولاً على تنظيف المقبرة وإزالة الفوضى فيها ومن ثم سننقق لاحقاً حول كيفية تأمين المواد وتوفير القوى العاملة شهرياً للتخلص من تداعيات الأوضاع الكارثية في المقبرة ومن ثم نبدأ في أعمال الترميم والصيانة اللازمة لإعادة المقبرة إلى الحالة التي تستحقها على أقل تقدير مقابر الجنود الصرب المدفونين فيها.

بناءً على التوجيهات التي قدمتها لمحمد وبجهود نوفيتسا تحسنت الأوضاع في المقبرة تدريجياً وتم العمل على مراحل وفقاً للأموال المتاحة البالغة 600 يورو شهرياً، في الوقت نفسه قمت بالضغط مراراً وتكراراً على

لقد قمت بمقابلة عدد كبير من الجزائريين بما فيهم الكثير من أصحاب الصرب وجرى حرب التحرير وزوجاتهم، وكان غالبية هؤلاء الأشخاص يتحدثون الصربية بشكل جيد، كما إنقبت بعدد قليل من مواطنينا الذين بقوا في الجزائر في ظروف صعبة واستمروا في أعمالهم، ولكن إنطباعي العام كان أنه بالرغم من تفكك يوغوسلافيا بحيث جرى تصوير أن المسلمين فقط هم الضحايا بالإضافة للأحداث التي مرت بها الجزائر خلال عقد العشرية الأخيرة والتي إرتبطت بالإرهاب، إلا أن الجزائريين كانوا وظلوا يحملون المشاعر الإيجابية نحونا، وكانت هذه المشاعر والعلاقات تمتد ومرتبطة بالدعم الكامل الذي قدمته يوغوسلافيا للشعب الجزائري في مسيرته نحو التحرر آنذاك.

في الواقع في الأسبوع الأول من إقامتي في الجزائر ذهبت إلى دالي إبراهيم مع البواب نوفيتسا وزوجته لزيارة المقبرة نظراً لأنهما كانا في الجزائر منذ ثلاث سنوات، وكانا يعرفان جيداً جميع المشاكل المتعلقة بالمقبرة، وهذا ما دفعني للتحقق بنفسي من الوضع هناك في أقرب وقت ممكن.

كانت أولى إنطباعاتي سيئة للغاية، فالطريق المؤدي إلى المقبرة غير مستوٍ ومحفرٌ والبوابة الرئيسية مهتمة والممر المؤدي إلى النصب التذكاري مغطى بالأعشاب الضارة، وكان هناك نقص في بعض الألواح على النصب التذكاري ذي الشكل الهرمي، لقد كانت المقابر تقريباً قد تآكلت بشكل كبير بسبب العوامل الطبيعية وتآكل التربة، كما أن الممرات بين القبور تبدو مشققة وفيها حُفر صغيرة بسبب الأمطار الغزيرة، وسياج المقبرة كان قد تعرض لأضرار كبيرة في عدة أماكن في الجانب السفلي الوعر والذي كان يقع إلى اليمين من المدخل نتيجة للإنهيارات الحاصلة من جراء السيول والفيضانات الكبيرة التي وقعت في ربيع عام 2002، كما كان هناك تجمعات كبيرة من التربة الرملية الحمراء مرمية فوق أجزاء من السياج الذي تحمله الشجيرات، لقد كان من الصعب تقريباً قراءة أي إسم على الصلبان للجنود الصرب المدفونين، لم تكن هناك وردة واحدة في المكان باستثناء النباتات البرية وإثنين أو ثلاثة أشجار من السرو، فالمقبرة بأكملها تبدو وكأنها مكان دمره إحصار.

أقل ما أستطيع قوله أنني صُدمت من الحالة التي وجدت عليها أوضاع المقبرة فلم تتمكن الروايات السابقة التي سمعتها أن تعكس لي الحالة القاتمة التي رأيتهَا بأَم عيني للمقبرة العسكرية الصربية حيث يرقد أشجع أبناء وطننا، لقد بدت كمقابر من أفلام الرعب والخوف والتي لا تترك لأَي شخص لديه شيء من الوطنية

المقبرة العسكرية الصربية

بدأت مهمتي كسفير لبلادنا في الجزائر في 5 أكتوبر 2002، فكانت أول محامٍ في تاريخ صربيا يتولى هذا المنصب والمحاماة مهنتي الأصلية التي قضيت فيها 50 عامًا حتى هذه السنة وكان من دواعي الشرف الكبير بالنسبة لي تمثيل صربيا في هذا البلد الصديق، وبنفس الوقت قمت بتغطية كلٍ من جمهورية غينيا كوناكري وجمهورية مالي وجمهورية غينيا بيساو على أساس سفير غير مقيم في تلك البلدان الصديقة أيضاً. قبل وصولي إلى الجزائر كان يتولى منصب القائم بأعمال السفارة يوفان داشيتش دبلوماسي من وزارة الشؤون الخارجية، وكانت نشاطاته الدبلوماسية في الغالب ذات طبيعة فنية، لقد تحدثت من بلغراد معه هاتفياً أو عبر المراسلات للإستفسار عن الأنشطة والأعمال المستقبلية أو المشكلات التي تواجه عمل السفارة في الجزائر. بالطبع خلال تلك الأحاديث تطرقت أيضاً إلى المقبرة العسكرية الصربية التي لم أكن أعرف مسبقاً الكثير عنها حتى ذلك الوقت إلا أنه توجد مقبرة في الجزائر، وحسبما فهمت من القائم بالأعمال أن أكبر مشكلة بهذا الشأن هي عدم وجود أموال للترميم والمحافظة على هذه المقبرة ولكنني توقعت أن أتعامل مع هذا الموقف شخصياً لدى قدومي إلى الجزائر وأحاول إيجاد حلاً ما لأنه لا ينبغي أن يتم التخلي عن مثل هذا المكان المقدس وتركه بدون رعاية.

لذلك وفور وصولي إلى الجزائر قدمت نسخة من أوراق اعتمادي إلى وزارة الشؤون الخارجية، أما بالنسبة لتقديم أوراق الاعتماد الرسمية للرئيس الجزائري عبد العزيز بوتفليقة كان عليّ الانتظار حتى انتهاء شهر رمضان والذي يعتبر عطلة لجميع الأنشطة الرسمية في الجزائر تقريباً بحيث تتوقف كل الأنشطة خلال هذا الشهر، في نهاية الأمر كانت تلك الفترة فرصة جيدة بالنسبة لي لأقوم بأنشطة أخرى غير دبلوماسية ولكنها ضرورية ومهمة لفهم الوضع القائم الذي كان غير معروف بالنسبة لي حتى ذلك الحين.

وصلت مجموعة "الصالونيكيون"...مُعلّقين الأوسمة العسكرية على صدورهم، ويحملون زجاجتان من الخمر في أيديهم ليرتفع في صحة أرواح أصدقائهم الذين توفوا، رافعين العلم اليوغوسلافي واسع الانتشار.. وصلوا من تشاتشاك إلى مقبرتنا الحربية في الجزائر، يسير بجانبهم ممثلين عن بلدية تشاتشاك واتحاد المحاربين القدماء بالإضافة إلى أشخاص من سفارتنا في الجزائر إن هذه اللحظات المؤثرة التي بدأت بالوقوف دقيقة صمت في إحتفال وطني خاص أُعدَّ بهذه المناسبة والكلمات القليلة التي أقيمت تُعبر عن بطولة المحاربين القدماء بالإضافة إلى إستمرارية النضال التحريري والثورة وتم نثر القليل من التراب الذي أحضره معهم من وطنهم الأصلي على القبور، كل ذلك يمنح المقبرة لحظات ومشاعر مؤثرة ومعبرة جداً.

أقيم حفل إستقبال للمحاربين القدماء ومرافقيهم في منزل السفير فائق ديزاريفيتش وفي الأحاديث الغير رسمية والتي جرت تعود الذكريات البعيدة إلى الحياة، ويظهر هؤلاء التسعينيون بنشاط وحيوية بشكل غير عادي بالنسبة لأعمارهم الكبيرة، حتى يمزحون أحياناً، ستانيمير باراليتش من روجاتسا البالغ من العمر 93 عاماً يعيش بمفرده وما زال يعتني بنفسه وبإثنتين من الأبقار، سفيوزار ليبوسافيتش الذي كان معلماً وهو متقاعدًا يبلغ من العمر 92 عاماً يعيش الآن في بلغراد ولكن أبنائه وأحفاده يزورونه يوميًا.

ليبوسافيتش، هادئ ومتردد، كان واحدًا من الجنود العاديين البالغ عددهم 1,300 جندي وضابط صف، وبعد نحو عشرين يومًا في السفينة في عام 1916 من كرف إلى بنزرت، تعلم قليلاً الفرنسية وأصيب بالتهاب في الرئتين تم إفاؤه من الخدمة العسكرية والذهاب للجبهة، وبقي في بنزرت حتى نهاية الحرب حيث عمل كمترجم بين أقرابنا والسلطات العسكرية الفرنسية، قال: "عندما زرنا بنزرت العام الماضي لم أستطع أن أجد القرية التي كان يوجد بها معسكرنا".

يقوم "الصالونيك" من تشاتشاك بزيارة المقابر العسكرية على نفقة بلدية تشاتشاك والشركات حيث يقولون إنهم لا يشعرون بأي ندم على تقديم مساهماتهم لهذه المهمة.

(24 مايو 1984)

وصل هؤلاء التسعة إلى الجزائر وأصغرهم سناً يبلغ عمره 88 عاماً وأكبرهم 94 عاماً علماً أن جميعهم عندما كانوا شباباً خدموا كجنود في فرقة تشاتشاك العسكرية الصربية في جيش ستينا وتعرضوا لمعاناة خلال إنسحابهم عبر جبال البلقان حتى أنقذتهم السفن الحليفة على شواطئ البحر، إن كل من: بوغوساف تشيركوفيتش، ستانيمير باراليتش، دراغيشا غليشوفيتش، إليا راكيتشيفيتش، دويتشين غايوفيتش، ليوبويويا يفتوفيتش، فوك بلازينيتش وأليكسا زلاتيتش كانوا ولا يزالون مزارعين، في حين أمضى سفيتوزار ليبوسافيتش معظم حياته كعلم في منطقة تشاتشاك مسقط رأسه، أما الممرضة السابقة من تلك الحرب دراجينا بوريتش والتي كانت ترافقهم في رحلاتهم السابقة اضطرت هذه المرة للبقاء في المنزل بسبب إعتلال صحتها.

عندما هبطت يوم الاثنين 21 مايو الطائرة التي تحمل الـ "صالونيكين" من تشاتشاك في الجزائر إجتاحت بوغوساف تشيركوفيتش ودراغيشا غليشوفيتش مشاعر خاصة عند رؤية الخليج وملاحم العاصمة الجزائرية لقد كانا هنا قبل 68 سنة تماماً للعلاج والاستشفاء في معسكر عسكري فرنسي في كاب ماتيفو على مقربة من منطقة عين طاية وعلى بعد نحو عشرين كيلومتراً شرق مدينة الجزائر .

الذكرى كانت لا تزال حية، وكأنها جرت بالأمس... "وصلنا إلى الجزائر في مارس 1916 عبر سفينة من بنزرت - يقول بوغوساف تشيركوفيتش بحماس - توقفت السفينة على بعد حوالي كيلومتر واحد من الساحل وانتقلنا إلى ثلاث قوارب كبيرة، كان البحر مضطرباً جداً وكان ارتفاع الأمواج يزيد على مترين، كانت القوارب تجرها محركات وأنا كنت في الزورق الأخير الذي انفصل عن الباقي ربما بسبب حمولته الكبيرة... نزلنا على الساحل ونحن مبللين تماماً، وقد جرت معالجاتي بسبب تجمد القدمين، لأنني مررت بالفعل وسرت عبر ألبانيا لمسافات طويلة حافي القدمين بدون حذاء".

لا يُعرف بالضبط كم عدد الجنود الصربيين المرضى والمنهكين الذين قضوا فترة علاج وإستشفاء في الجزائر أثناء الحرب العالمية الأولى، والمعروف أن العديد منهم لم يعودوا إلى ديارهم، وكانوا يُدفنون في دائرة مستشفى الجيش الفرنسي "لازاريت" حيث تقع الآن مدرسة ضباط البحرية الجزائرية، ففي العام الماضي عندما تم نقل المقبرة الصربية إلى موقع جديد بالقرب من استاد أولمبي في العاصمة تم تعداد 324 قبراً، وتم وضع نصب تذكاري في وسط المقبرة الجديدة حيث سيتم نقش أسماء المحاربين القدماء الذين يرقدون في الجزائر، وقد قام مؤخراً المواطنين اليوغوسلاف الذين يعملون في الجزائر بزراعة زهور وأشجار السرو على جوانب المقبرة.

"الصالونيكيون" - نسبة إلى مدينة صالونيك اليونانية -

يزورون المقابر الحربية¹

لم يسبق أن قامت مجموعة سياحية أجنبية مثل هؤلاء الزوار بزيارة العاصمة الجزائرية، نظراً لتقدمهم في السن وأعمارهم المديدة للغاية (يبلغ متوسط أعمارهم 91 عاماً) وأيضاً للزي الغريب الذي كانوا يرتدونه (بناطيل شومادية، وبالأقدام أحذية أوبانسي، وعلى الرؤوس قبعات شايكاتشة - لباس شعبي فلكلوري من منطقة تشاتشاك في صربيا-)، هذا ماجذب إنتباه الجميع في الفندق وفي الشارع لهؤلاء الضيوف غير العاديين.

إنها مجموعة مؤلفة من تسعة محاربين قُدماء من منطقة تشاتشاك في صربيا، قدموا بصحبة اثنين من الأطباء وممثلين عن بلدية تشاتشاك لا كسِيَّاح للجزائر وإنما بحسب ما يقولون قَدِموا كمجرد مرحلة واحدة وقبل الأخيرة لتحقيق رغبتهم بزيارة جميع المقابر الصربية واليوغوسلافية في الخارج قبل وفاتهم، فهم منذ عدة سنوات يتوجهون بهذا اللباس وعادة يقومون برحلاتهم في فصل الربيع وهذه المرة قَدِموا بأعداد أقل من السنوات السابقة، لقد قاموا بزيارة مقابر أصدقائهم ورفاقهم في كورفو وصالونيك وفي العام الماضي زاروا المقابر في بنزرت وتونس، وبعد الجزائر سيبقى لديهم زيارة مقبرة الحرب اليوغوسلافية في دبروجة برومانيا في العام _القادم.

¹ . النص مأخوذ من كتاب "سجلات الجزائر - مذكرات مراسل" لسريلويوب مانويلوفيتش، نشرته جمعية أصدقاء الجزائر في بلغراد عام

لقد قدمت الكنائس الأرثوذكسية الصربية والتي تم بناؤها في تونس والجزائر خدمات جليلة للجنود واللاجئين الصرب لإقامة صلواتهم والتضرع إلى الله، وذلك من خلال المشاركة في القداس المقدسة والبحث عن عزاء لآلامهم الروحية، وقد وجد العديد من الجنود الصربيين الراحة الأبدية في مأوى ما في شمالي أفريقيا الفرنسية وكان ذلك بالنسبة لبعضهم من دواعي البهجة والسرور لأنه في اللحظات الأخيرة من حياتهم كانوا قادرين على تناول القربان المقدس لدى مغادرتهم هذه الحياة، فكان يتم تشييعهم ودفنهم بواسطة كهنة الكنيسة الصربية الأرثوذكسية الذين أقاموا على أرواح المتوفين صلوات الجنازة في مختلف مقابرهم المتوزعة أينما دفن الجنود الصرب الذين قتلوا في الحرب العالمية الأولى، لقد بقوا راقدين في انتظار القيامة من بين الأموات للولوج لحياة العالم الآتي.

بإمتنان كبير يتذكر الأحفاد هؤلاء ويقومون بزيارة قبورهم معربين عن إعجابهم وتقديرهم للأعمال البطولية التي قاموا بها من أجل خير الشعب الصربي ومستقبل صربيا.

المذبح الخشبي في كنيسة القديس سافا في الجزائر - في جزيرة كورفو 116/1918.

على الخبز فقط وذلك لشخص واحد دون أي مواد غذائية أخرى حتى بدون الماء من ذلك التعويض " 31. ويشير بيتر آ غافريلوفيتش بتاريخ 10 أكتوبر 1924 في تقريره من تونس أنه استلم قوائم (من نسخة واحدة) للمتوفين الصرب الذين تم دفنهم في الجزائر وسيقدمها إلى وزارة الشؤون الدينية. ويمكن القول استناداً إلى المواد الأرشيفية أن الدولة قامت إلى حد ما بالاعتناء بمقابر الصرب خارج الوطن وقامت بتنظيمها من خلال الأحكام والأنظمة القانونية وتم تعيين كهنة مشرفين على مقابر الصرب تلك خارج الوطن مع مهمة توثيق أسماء الجنود الصرب الذين تم دفنهم حيثما كان ذلك ممكناً. بعد انتهاء الحرب العالمية الأولى قرر الملك ألكسندر الأول كاراجورجيفيتش ومجلس الوزراء جمع رفات الجنود الصرب الذين قتلوا في جميع المواقع "أيما وجدت عظام ورفاة جندي صربي واحد" ونقلها إلى مقبرة واحدة، وهكذا تم إنشاء المقابر الجماعية التي تحتوي على رفات الجنود الصرب على الأراضي التي تعرضوا فيها للأسر وتوفوا بها، بالإضافة لأماكن إقامة الجنود المعتقلين والمدنيين فيما كانت تسمى بالإمبراطورية النمساوية المجرية (المجر، جمهورية التشيك، النمسا) وألمانيا وتركيا بالإضافة للجرحي في تونس والجزائر. ثم تم إنشاء مقابر ومقابر خاصة في اليونان لدفن الجنود الصرب الذين توفوا من جراء الجوع والمرض والإرهاق أثناء مسيرتهم في الظروف الصعبة والقاسية التي مروا فيها على طريق المعاناة الألبانية بالإضافة لأولئك الجنود الصرب الذين تعرضوا للمعاناة وقتلوا على جبهة سالونيك.

***

عندما وجد قسم من الجنود الصرب المصابين والمنهكين واللاجئين أنفسهم قد وصلوا إلى مناطق المستعمرات الفرنسية في شمال أفريقيا - تونس والجزائر - بعد مغادرتهم للمناطق الصربية وانتقالهم عبر ألبانيا (المعاناة الألبانية) في الفترة ما بين 1916 إلى 1918، بدأوا يفتشون ويبحثون عن الراحة الروحية لدى الكنيسة الأرثوذكسية الصربية ومقراتها فحاول هؤلاء الجنود واللاجئين الصرب وبوسائل محدودة جداً تشييد وبناء الكنائس الصربية الأرثوذكسية في تلك الأراضي البعيدة عن صربيا.

31. تقرير بيتر آ. غافريلوفيتش، حارس المقابر في تونس والجزائر، بتاريخ 23 يونيو و 10 أكتوبر 1924. أ.ج. 6911669؛ أ.ج. 69153232.

في المعلومات عن كامل الأسماء الأولى والألقاب للجنود الصرب المدفونين في الجزائر .

أصدرت مملكة الصرب والكروات والسلوفين بعد الحرب قرارًا بتنظيم وصيانة مقابرنا في الوطن وفي الخارج وصدر في 12 نوفمبر 1919، وأيضاً في عام 1922 قوانين بتنظيم المقابر العسكرية في الوطن وفي الخارج،²⁹ حينها تم تعيين الكابتن المعاق بيتار أ غافريلوفيتش ليكون مراقب فخري ومشرف على تنظيم مقابر الصرب في أراضي المستعمرات الفرنسية في تونس والجزائر،³⁰ لقد كان غافريلوفيتش يرسل تقارير منتظمة إلى وزارة الأديان حول زيارته للمقابر الصربية، ولكن بسبب المسافة الكبيرة وحجم المساحة فإن التقارير تحتوي أساساً على معلومات حول حالة القبور في تونس، أما بالنسبة للجزائر فقد ذكر أنه توجه إلى الحاكم العام للجزائر طالباً تقريراً عن حالة قبور جنودنا المدفونين في أراضي الجزائر مع قوائم وجميع المعلومات المكررة، لكن الحاكم العام أجاب قائلاً أن الطلب تم تحويله إلى الجنرال قائد الفيلق العسكري لإعداد القوائم والتقارير وتقديمها، وأنه سوف يقوم بتوقيعها بمجرد استلام تلك القوائم المطلوبة ليقوم بدوره بإرسالها مباشرة إلى الوزارة مع التقرير، كما طلب من الوزارة "توفير مبلغ صغير لزيارة جميع مقابرنا وخاصة البعيدة منها في الجزائر لأن الراتب المتواضع الذي كان يتقاضاه وهو أربعون فرنكاً شهرياً غير كافٍ حتى للبريد ومواد التصوير ناهيك عن تغطية جميع تكاليف السفر وهنا يجب أن أشير إلى أن كيلوغرام من الخبز يكلف في الجزائر 1.20 فرنك واللحم 8 فرنك والحليب بين 1.80 و 2 فرنك، لذا فإنه يستطع الحصول

---

29. إصدار خاص من المطبعة الحكومية، من عام 1920؛ قانون تنظيم مقابر جنودنا في الوطن وفي الخارج، وكذلك قبور الجنود والبحارة الذين قُتلوا، وأسرى الحرب، والأشخاص المحتجزين، مواطني ألمانيا والنمسا والمجر وبلغاريا في أراضينا الوطنية، الذي تم إصداره في 28 فبراير 1922. الجريدة الرسمية رقم XII87 ، من تاريخ 22 أبريل 1922.

30. تم تعيين بيتار أ. غافريلوفيتش، الضابط المحتفظ المعاق، كمشرف على المقابر العسكرية في شمال أفريقيا، بمقر في تونس، من قبل وزارة الأديان في عام 1922. وثائق وزارة الشؤون الخارجية للمملكة اليوغوسلافية (334)3571146. بشأن انتهاء خدمة بيتار أ. غافريلوفيتش، كمشرف على المقابر في شمال أفريقيا، أصدرت وزارة العدل قراراً في عام 1937، بالنظر إلى أن وزارة الأديان، انتقلت إلى وزارة العدل للمملكة اليوغوسلافية منذ عام 1929. السفارة اليوغوسلافية في فرنسا - باريس (388)1951.

في منطقة الجزائر المستعمرة : تم دفن 356 جنديًا صربيًا في 6 مقابر (46 ضابطًا وضابط صف، و 310 جنديًا وعريفًا)، في مقبرة باب الواد في مدينة الجزائر دُفن 80 جنديًا صربيًا وكان يتم تمييز القبور بصليبان خشبية يكتب عليها باللون الأبيض أسماء وألقاب الصرب الذين ماتوا، ففي المقبرة في كاب ماتيفو في مكان يُسمى لازاريت جرى دفن ما مجموعه 268 مقاتلاً صربيًا وكاب ماتيفو تبعد عن وسط مدينة الجزائر بـ 35 كيلومترًا وكانت تمثل مستودعًا ومخزنًا كبيرًا يحتوي على أكثر من عشرين جناحًا مبنياً، فكانت المقبرة في المنطقة العسكرية في الجزء الشمالي من السلسلة الجبلية من هذه المقبرة، بحيث دفن الذين ماتوا في مستشفى لازاريت في نهاية الحديقة في قطعة أرض مع الجنود الفرنسيين، وقد تم تمييز القبور بصليبان خشبية مصبوغة باللون الأسود مع الاسم واللقب، ومكتوبة باللون الأبيض رقم الشخص المتوفي كما تم تسجيله في السجل لقد كان هناك 6 نصب تذكارية أقامتها العائلات والأصدقاء للمتوفين، وأقيم عند مدخل المقبرة نصب تذكاري من الجرانيت على شكل عمود هرمي بارتفاع 1.5 متر مع لوحة من الرخام الأبيض محفور عليها: تكريمًا للمحاربين الصرب الذين توفوا في الحرب العالمية، - في مقبرة شيرفيل تم دفن جندي صربي واحد، - في مقبرة حسين داي 3 جنود صرب، - في مقبرة ذراع الميزان جنديين صربيين، - في مقبرة البلدية أيضاً جنديين صربيين.

في منطقة وهران المستعمرة تم دفن 42 جنديًا صربيًا في 5 مقابر: - في المقبرة البلدية في وهران 28 - في المقبرة البلدية في أرزيو 3 - في مقبرة المرسى الكبير 4 - في مقبرة معسكر 4 - في مقبرة سيدي بلعباس ثلاث جنود صرب.

في منطقة قسنطينة المستعمرة تم دفن ما مجموعه 59 جنديًا صربيًا، في 7 مقابر: - في مقبرة قسنطينة 5 - في المقبرة الكاثوليكية في بونة 24 - في مقبرة قالملة 10 - في مقبرة سوق آهراس 3 - في مقبرة القالة 4 - في مقبرة فيليبفيل تم دفن 12 جندي صربي، وفي مقبرة سطيف تم دفن جندي واحد وكان هناك لوحة حجرية مع صليب خشبي فوق القبر.²⁷

لقد نشر بوديمير شوايبش في عام 1930²⁸ ولوكا نيكوليتش في عام 2014 قوائم غير كاملة بسبب نقص

27. البيانات في الكتاب: ل. نيكوليتش، ص. 196-198.

28. بوديمير شوايبش، على طريق الأماكن القديمة، بلغراد، 1930.

ومدارس الضباط الملازم دراجومير م لوكيتش " .²³

تعتبر هذه الوثيقة بالنسبة للمؤرخين ثمينة جداً، لأنه من خلال السجلات المالية للمتوفين، يُظهر بأنه قد توفي 326 جندياً و39 لاجئاً وتم عقد زواج لأربعة زيجات.

لم يتم حل مصير جميع الوثائق والسجلات المالية حتى عام 1920، حيث "طلبت وزارة الشؤون الدينية في مملكة الصرب والكروات والسلوفين في 3 سبتمبر 1920 من المحكمة الدينية في شاباتس أن تأمر الكاهن ليوبومير إيفكوفيتش راعي الكنيسة في الأبرشية إرسال جميع السجلات التي كتبها ككاهن للكنيسة الأرثوذكسية المؤقتة في الجزائر عبر هذه المحكمة إلى وزارة الشؤون الدينية." ²⁴ وتعتبر السجلات التي أعدها ليوبومير إيفكوفيتش هي الجزء الأكبر قيمة من المستندات الأرشيفية بالنظر إلى أنه تم تدوين أسماء الجنود المتوفين والمدنيين الصرب في الجزائر في تلك السجلات.

- في سجل المتوفين، تم تسجيل من الرقم 1 إلى 326 للجنود، ومن الرقم 1 إلى 39 لللاجئين (موضوعين إثنين). وفقاً لهذه الوثيقة توفي ودُفن ما مجموعه 326 جندياً و39 مدنيًا.

كانت القبور على شكل هرم، تضررت وكانت مغطاة بالأشواك ومهملة، حسب قول ستيفان لابودوفيتش المصور السينمائي والصحفي وكان قد تم نقل مقبرة الجنود الصرب إلى منطقة بلدية دالي إبراهيم في عام 1983، حيث لا يزال موقعها حتى الآن، في عام 1989 وبفضل السفارة اليوغوسلافية آن ذاك تم تجديد المقبرة بالكامل بمساعدة العديد من الشركات اليوغوسلافية التي كانت تعمل في الجزائر، وتم توفير المياه وبناء طريق ومواقف للسيارات كما تم تشييد سياج حول المقبرة وبوابة من الحديد وزرعت أشجار السرو وأحيطت بسياج أخضر زخرفي.²⁵

الضباط والجنود الصرب تم دفنهم في ثلاث مناطق في مستعمرات: الجزائر، قسنطينة، وهران، أي في 18 مقبرة، ودُفن فيها 456 جندي صربي (45 ضابطاً، و29 مساعد ضابط و382 جندي وعريف).²⁶

23. المصدر نفسه.

24. المصدر نفسه.

25. <http://www.danas.rs/danasars/drustvo/terazije/> الذي اكتشف المقبرة المنسية 314246.html?news_id=

26. لوكا نيكوليتش، صربيا أمي وزوجة أبي، تشايتينا 2014، ص. 195.

كوستيتش إلى أن جميع ممتلكات الكنيسة تم تسليمها بناءً على قرار اللجنة كهدية للمستوطنة اليونانية، ويذكر الكاهن لوبومير ر إيفكوفيتش قائلًا: أن الملابس الكهنوتية والإنجيل وسجلات الوفيات والزواج، بالإضافة إلى كل الأعمال الإدارية قد أخذها الكاهن إيفكوفيتش معه.

إستنادًا إلى المستندات الأرشيفية والمراجع المُستقاة في كاب - ماتيفو، حيث كانت هناك تكتة فرنسية ومستشفى، توفي هناك ودُفن 326 جندي صربي، وهذا ما تؤكد وثائق صندوق وزارة الشؤون الدينية لمملكة الصرب والكروات والسلوفين، والمُحتفظ بها في أرشيف يوغوسلافيا.²² الكاهن لوبومير ر إيفكوفيتش كان قد أدار بشكل منظم سجلات الكنيسة، ولذلك بناءً على الأمر رقم 44 من 30 يوليو 1919 وبعد حل الكنيسة الأرثوذكسية الصربية في الجزائر كان عليه تسليم تلك المستندات إلى قائد المستودعات الصربية في بنزيرت، وتوجد وثيقة مُترجمة حول تسليم الأرشيف في 30 يوليو 1919 في بنزيرت بين كاهن الجيش في المستشفيات الجزائرية لوبومير ر إيفكوفيتش ورئيس قسم الصحة في قيادة القوات الاحتياطية ومدارس الضباط دراجومير م لوكتيش وتقول الوثيقة حول التسليم:

قائمة الوثائق والموضوعات والأغراض الكنسية للكاهن في المستشفيات بالجزائر التي تم تسليمها لقائد المخزن الصربي في بنزيرت بناءً على التوجيه رقم 44 من تاريخ 30 يوليو 1919:

1. سجل الوفيات من الرقم 1 حتى الرقم 326 للجنود؛ ومن الرقم 1 حتى الرقم 39 للجنين، موضوعان.
2. سجل الإجراءات من الرقم 1 - ينتهي بالرقم 101، موضوع واحد.
3. وثائق الزواج: رقم 50، 52، 53، 68، أربع موضوعات.
4. أوامر قيادة القوات الاحتياطية ومدارس الضباط: رقم 2، 4، 9، 11، و15. خمسة موضوعات.
5. الوثائق الأخرى التي قدمت (مجموع الموضوعات 7) ووثائق المطران (موضوعان) + وثائق أخرى متنوعة (ثلاث موضوعات).
6. الأدوات الكنسية والأغراض الأخرى، مجموع 22 موضوعًا، قام بتسليمها الكاهن العسكري بالمستشفيات الجزائرية لوبومير ر إيفكوفيتش في 30 يوليو 1919 في بنزيرت إلى رئيس قسم الصحة للقوات الاحتياطية

²². المصدر نفسه.

التعليم والشؤون الكنسية في مملكة صربيا، وقد أعدت اللجنة قائمة بأموال الكنيسة (باللغتين الصربية والفرنسية) وجرى تسليمها إلى رئيس المستعمرة اليونانية في الجزائر ديمتريوس كالامبوكيس في 30 يونيو 1919، بحيث جرى إعداد قائمتين: قائمة بالكنيسة الأرثوذكسية الصربية في الجزائر والأمور التي تم تسليمها في 30 يونيو 1919، وقائمة بالأثاث الكنسي وتم توقيع هذه الوثائق بشكل منظم من قبل السكرتير وأمين الصندوق من ناحية، وديمتريوس كالامبوكيس من الناحية الأخرى.¹⁹

قدم أعضاء اللجنة في 1 سبتمبر 1919 تقريرًا من أعضاء الكنيسة الصربية في الجزائر إلى وزارة الشؤون الدينية وتم توقيع التقرير من قبل رئيس وزارة الغابات والمعادن سلافويوب إيليتش المندوب السابق للحكومة الصربية في الجزائر، وفلاديمير كوستيتش معلم في وزارة التعليم وأمين الصندوق للكنيسة الصربية في الجزائر، وذكروا في التقرير أنه يعود الفضل الأكبر لإنشاء وتشغيل الكنيسة الصربية لديمتريوس كالامبوكيس رئيس بلدية المستعمرة اليونانية ومدير سينما "الأمبرا"، ومن ثم يعود الفضل أيضاً لرئيس بلدية مدينة الجزائر شارل غلان "لأن هؤلاء الناس قاموا بكثير من الأعمال من أجل ذلك المكان المقدس لدينا شخصياً ومادياً وهم يستحقون بالإضافة إلى شكرنا أن يُنظر إليهم باحترام من قبل حكومتنا وأن يُمنحوا وسام 'القديس سافا' وذلك لقاء الخدمات التي قدموها للشعب الصربي في الأوقات الصعبة وعملوا على التخفيف من معاناة وآلام الصرب ومنح الصرب هناك مكاناً مقدساً، حيث كان يمكن للصرب الصلاة لله بشكل مناسب".²⁰

في المستندات الأرشيفية لصندوق: وزارة الشؤون الدينية للمملكة الصرب والكروات والسلوفين، والمحفوظة في أرشيف يوغوسلافيا هناك تصريح من قبل فلاديمير كوستيتش، قُدِّم إلى وزارة الشؤون الدينية في 21 يونيو 1920، يتعلق بالمبلغ المتبقي من أموال الكنيسة، والذي بلغ 594.15 فرنك، والذي بدوره قام ببناء على قرار اللجنة بتسليم بمبلغ 297.10 فرنك لصالح الأيتام الذين فقدوا أهلهم بسبب الحرب، و 297.05 فرنك لصندوق المعاقين، 'بناءً على موافقة وزير الشؤون الدينية رقم 920/7649، قمت بتسليم هذا المبلغ لتلك الأغراض إلى الخزانة الوطنية الرئيسية وأقدم الإيصالات الأصلية بذلك'.²¹ وفي تصريح لاحق يُشير

¹⁹ - المصدر نفسه.

²⁰ . المصدر نفسه.

²¹ . المصدر نفسه.

1919، حيث أُقيمت الفعالية الأخيرة للكنيسة الصربية.¹⁷

هذه التشكيلة للجنة عادةً ما كانت تتأقش في اجتماعاتها الدورية وتراقب حالة الصندوق الكنسي (الإيرادات والمصرفات)، وكانت هي من يقرر بكيفية إنفاق التبرعات الكبيرة الواردة من رئيس بلدية الجزائر ورئيس اللجنة ديمتريوس كالامبوكيس، ويشرف على حل قضايا شراء الأيقونات، وإصلاح الأيقونات وغيرها من الأمور المالية.

في الجلسة الخامسة للجنة التي عقدت في مكاتب مندوب الحكومة الصربية في الفترة ما بين 17 - 30 نوفمبر 1918، طلب رادوساف دزابيتش من فلاديمير كوستيتش أمين صندوق اللجنة تقريراً مالياً عن الصندوق وذلك حتى 31 ديسمبر 1918، وذكر تبريراً لطلبه هذا أنه "سوف يبدأ قريباً إخلاء اللاجئين، ثم المندوب نفسه، وبذلك ستتوقف اللجنة الكنسية عن العمل أيضاً".¹⁸ في الجلسة السادسة للجنة التي عُقدت في 22 يناير 1919، تم العثور حسب كشف الحساب على أنه تبقى 668.50 فرنك فرنسي في الصندوق، وقررت اللجنة أن يبقى هذا المبلغ لدى أمين الصندوق حتى يتم تحديد السلطة أو الجهة التي يجب أن يُسَلَّم لها هذا المبلغ، ونظرًا لأنه تم إصدار أمر بالإخلاء العام قدّم أعضاء اللجنة استقالاتهم، وفي الوقت نفسه تم انتخاب لجنة جديدة مكونة من قبل: ديمتريوس كالامبوكيس، رئيس اللجنة، وفلاديمير كوستيتش، أمين الصندوق، وراوش شنتشيبانوفيتش سكرتير اللجنة، والأعضاء: لوبومير إيفكوفيتش الكاهن، وبورا ميلوشيفيتش قائد الفريق، وتم تسليم جميع ممتلكات الكنيسة للجنة الجديدة المنتخبة وإعفاء الأعضاء القدامى من مهامهم. عُقدت الجلسة الأخيرة للجنة في 30 يونيو 1919 في سينما "الأمبرا" حيث قررت (بناءً على اقتراح من الكاهن إيفكوفيتش والرئيس كالامبوكيس) تسليم ممتلكات الكنيسة إلى رئيس المستعمرة اليونانية ديمتريوس كالامبوكيس كهدية، بسبب مغادرة الصرب من المستوطنة الصربية من الجزائر، فتم تسليم المبلغ البالغ قيمته 625.15 فرنك فرنسي بالإضافة للإرشيف إلى فلاديمير كوستيتش أمين الصندوق والذي سيقدّمه بدوره لوزير

¹⁷. سجلات من جلسات المجلس الكنسي للكنيسة الصربية في الجزائر تم الاحتفاظ بها وتخزينها في أرشيف يوغوسلافيا تحت صندوق:

وزارة الديانات لمملكة سربيا، كرواتيا، وسلوفينيا (69)، في النصوص اللاحقة: AJ691133.

¹⁸. AJ691133.

"... تم في المكان المخصص للكنيسة تقديم عددًا من العمال الذين صنعوا أيقونة صغيرة ولكنها جميلة جداً، كما قاموا بالتصليحات اللازمة في المكان." وقُدِّمت تبرعات مالية للكنيسة الأرثوذكسية الصربية من قبل الضباط والجنود وبعض الشخصيات المرموقة، مثل ديميتري كالمبوكيس، مالك دار السينما ورئيس الجالية اليونانية في الجزائر،¹⁵ بحيث واصلت جوقة الطلاب الصرب الغناء في القداش في يوم عيد الفصح واليوم التالي، وكانوا يفعلون ذلك في كل عطلة من يوم الأحد، فبحسب ليوبومير إيفكوفيتش كانت الكنيسة مجهزة بكل ما هو ضروري لإقامة القداش وتم توفير الاحتياجات الصغيرة من التبرعات التي جأت لاحقاً، وبرزت الحاجة إلى عددٍ من الأيقونات على الأيقونostas، ولكن هذا تم حله بسرعة بفضل وعد من العقيد دوبروساف ميلينكوفيتش.¹⁶

بناءً على طلب الكاهن العسكري، ليوبومير ر إيفكوفيتش، قام مندوب الحكومة الصربية في الجزائر بتعيين لجنة كنسية وذلك بهدف الاهتمام بالجانب المالي للكنيسة مثل: الإيرادات (المبالغ المُتبرع بها مع أسماء وعدد المتبرعين) والمصروفات (المبالغ المستخدمة في تأسيس الكنيسة) وغيرها.

لقد تم اختيار لجنة الكنيسة الأرثوذكسية الصربية بناءً على قرار من مندوب الحكومة الصربية في الجزائر في أبريل 1918 وتعيين اليوناني ديميتري كالمبوكيس مالك سينما "الأمبرا" ورئيس الجالية اليونانية في الجزائر كرئيس للجنة الكنيسة وتسمية مندوب الحكومة الصربية في الجزائر سلافوليوب إلبيتش كرئيس فخري، كما تم إختيار فلاديمير كوستيتش المعلم والمفتش التعليمي كأمين لل صندوق، وتعيين كلٍ من ميهايلو ل درينياكوفيتش وليوبومير إيفكوفيتش الكاهن والتاجر ميلان ماتيتش كأعضاء في اللجنة، ورادوش شتشيبيانوفيتش طالب القانون كأمين سر للجنة، عقدت اللجنة سبع جلسات من أبريل 1918 إلى 30 يونيو

---

¹⁵ ديميتري كالمبوكيس تبرع بمبلغ 250 فرنكاً؛ تبرعت إدارة الكنيسة الأرثوذكسية الصربية في معسكر "نارود" في بينزرت بمبلغ 250 فرنكاً واثنين من الأيقونات؛ ليوبا كوستيتش، العقيد من الجيش البيشادي، قام بحملة تبرع بين الضباط والموظفين وجمع مبلغ 200 فرنك. يعود الفضل في تأسيس الكنيسة إلى آدم كينزيفيتش، الكاهن المتعافي في الجزائر، وفلاديمير كوستيتش، المفتش التعليمي لمنطقة الجزائر، ودوشان ميلوسافليفتش، القائد الفني، ورادوش شتشيبيانوفيتش، طالب القانون.

¹⁶ تقرير الكاهن العسكري ليوبومير ر. إيفكوفيتش حول تأسيس الكنيسة الأرثوذكسية الصربية في الجزائر، تم إرساله إلى صاحب السماحة المطران البلغاري ومتروبوليت صربيا، السيد ديميتري، الذي قدم بركاته.

1. الكاهن السيد ليوبومير إيفكوفيتش، لمدينة الجزائر وضواحيها.
  2. الكاهن السيد ميهايلو تسفيتكوفيتش، القلنة وضواحيها.
  3. الكاهن السيد ميلان بوغدانوفيتش، لوهران وضواحيها.
  4. أما الكاهن السيد ميلان ف. بوفوفيتش، كاهن قوات الاحتياط ومدرسة الضباط في بنزيرت لا توجد حاجة لتعيينه الآن في الخدمة في الجزائر بجانب الكاهن السيد إيفكوفيتش، 18 يناير 1918، سالونيك.
- لقد تم لاحقاً بقرار رسمي من وزارة الدفاع تعيين آدم كنجيفيتش ككاهن عسكري للجنود الصرب في المستشفى بكاب - ماتيفو (الجزائر) في 27 مايو 1918 وجرى إبلاغ المتربوليت الصربي المطران ديميتري بذلك التعيين وإبلاغ أيضاً القيادة العليا وقيادة القوات الاحتياطية ومدرسة الضباط الفرعية في بنزرت، وكذلك وزارة التعليم والشؤون الدينية في كورفو بهذا القرار.
- وكان ليوبومير ر. إيفكوفيتش كاهن الجزائر والمناطق المحيطة بحسب الوثائق الأرشيفية في الفترة من تاريخ تعيينه في 21 نوفمبر 1917 حتى نهاية الحرب وما بعدها، من بين الكهنة الأكثر نشاطاً في الجزائر، فكان من بين المبادرين لإنشاء وتأسيس الكنيسة الأرثوذكسية الصربية في الجزائر كونه كاهن عسكري أدرك الحاجة لذلك وأولى اهتماماً بالاحتياجات الدينية للجنود الصرب واللاجئين الصرب في الجزائر، كما يعود الفضل أيضاً لممثل الحكومة الصربية في الجزائر سلافولوب إيليتش ومساعدته رادوساف جابيتشفي للإهتمام بهذه الجوانب، فبحسب تقرير ليوبومير ر. إيفكوفيتش، بتاريخ 26 أبريل 1918 والمقدم لقيادة القوات الاحتياطية ومدرسة الضباط الفرعية في بنزرت ولوزارة الدفاع في كورفو،¹⁴ تم إنشاء الكنيسة الأرثوذكسية الصربية في قاعة كبيرة للمعدات، في ثانوية "مصطفى" في شارع كورب، وتم إقامة القداس الأول في يوم عيد الفصح - 22 أبريل 1918، حضر القداس عدد كبير من الضباط الصرب والجنود، واللجائين واليونانيين والفرنسيين.
- تم الحصول على المكان للكنيسة الأرثوذكسية الصربية بفضل رئيس بلدية الجزائر، وبمساعدة مندوب الحكومة الصربية في الجزائر سلافولوب "سلافكو" إيليتش ومن بين إنجازات رئيس بلدية الجزائر :

---

¹⁴ - أرشيف الكنيسة الأرثوذكسية الصربية في كورفو، 116/1918.

وكون الجزائر بقيت بلا كاهن، أعقب ذلك توجيه نداء من اللاجئيين الصرب في الجزائر في الثاني من أكتوبر 1917، موجهاً إلى وزير الشؤون الداخلية في كورفو عن طريق مندوب الحكومة الصربية في الجزائر سلافكو إبليت يقولون فيه:

"رداً على العديد من طلباتنا التي تم تقديمها من خلال المندوب الصربي هنا، طلبنا وتمنيا أن يتم تعيين كاهن لهذه المستعمرة من أجل الطقوس، ومن أجل الصلوات على الأموات والطقوس الأخرى التي يتوجب على الكاهن إجراؤها وخصوصاً على المتوفين من اللاجئيين وكذلك من أجل تأدية الصلاة على المتوفى وفوق قبور العديد من الضباط والجنود الذين توفوا، وبما أن كاهن الفرقة السيد ميلان ف بوبوفيتش قد تم تعيينه الآن من قبل قيادة القوات الاحتياطية ومدارس الضباط لأداء جميع الصلوات الجنائزية في منطقة وهران وليس في الجزائر، فإنه يشرفنا أن نطلب منكم سيدي الوزير أن تأمروا بأن يقوم نفس الكاهن السيد بوبوفيتش بأداء نفس الصلوات الجنائزية في منطقة الجزائر بعد الانتهاء من مهامه في منطقة وهران.

وفي الوقت نفسه نطلب منكم أن يتم تثبيت نفس الكاهن بشكل دائم في منطقة الجزائر، وذلك ليس فقط من أجلنا نحن اللاجئيين فحسب ولكن أيضاً من أجل الجنود الآخرين حيث يوجد منهم حوالي 1400 جندي في هذه المنطقة، بالإضافة لنا نحن اللاجئيين البالغ عددهم 284.

يُعد وجود الكاهن ضرورياً أيضاً من أجل جمع وتوفير جميع البيانات المتعلقة بالأشخاص الذين توفوا، وهي بيانات ضرورية جداً ليتم إبلاغها يومياً لسلطاتنا المختصة.

ونطلب في الوقت نفسه من السيد الوزير إبلاغ المعنيين عبر التلغراف بأن السيد بوبوفيتش قد تم تعيينه هنا ككاهن قبل أن يعود إلى بنزرت".¹³

كنتيجة لنداء اللاجئيين الصرب، قامت وزارة الدفاع بإصدار قرار بتاريخ 21 نوفمبر 1917 بتعيين الكهنة في المدن الجزائرية وأبلغت مطران صربيا السيد ديميتري في كورفو بتعيين الكهنة في الأماكن التالية:

¹³. نداء اللاجئيين في الجزائر موقع من قبل: ميلان ماتيتش، تاجر من ترستينيك؛ Луб. М. أرسيتش، تاجر من كروشيفاتس؛ كوستا زيفكوفيتش، تاجر من ألكسيناتس؛ جوفان ديميتش، صاحب مقهى من بريويو؛ ستويكو سباسيتش، كوميتا سابق؛ فيدان يانكوفيتش، مزارع؛ جوفان فوجوفيتش، مزارع؛ ستانكو ميكيتش، مزارع؛ وستانكو سينانوفيتش، اقتصادي. نداء اللاجئيين МС, АСПЦ في كورفو 8/1918.

أرسل هذا الطلب إلى فضيلتكم مع الرجاء أن نكون نحن حُرُاسًا أمينين على ديننا وأن نتدخل لدى المعنيين للموافقة على إقامة الصلاة على جميع الجنود الصرب الذين توفوا، حتى لو كان ذلك قبل مغادرتنا إلى سالونيك.

... وإذا كُلفت بهذه المهمة، أؤكد أنني سأكون حريصًا على القيام بها بأكبر قدر من المسؤولية والضمير. نؤكد لكم بكل إحترام أننا نحن الكهنة في جميع الأماكن قمنا بإنشاء الكنائس وكل ما حصلنا عليه من إيرادات الشموع والصدقات والأيقونات قدمناها للجنود المرضى والطلاب المعتقلين.

وبشرفني في الوقت نفسه أن أبلغكم أنني أعمل ككاهن عسكري في الفوج ويعمل بجانبني أيضاً الكهنة: ج ج سريبرين بلاغوفيتش في الفوج المحتجز في المخيم، جورج ه ستويانوفيتش في المستشفى في بونة، ميلوراد دوستانيتش في المستشفى في تونس وميابلو بتروفيتش في المستشفى في سيدي عبد الله "10

أقدم لك هذا الطلب أيها السيد الوزير، وأرجو منك بإلحاح إصدار أمرًا تلغرافيًا عاجلاً لإبلاغ الكهنة هناك، ليتم توفير لهم كل الوسائل المتاحة وإرشادهم دون تأخير لأداء الصلاة على قبور الجنود الذين قتلوا ودفنوا بدون صلاة، وعليهم أيضاً أن يحرصوا في المستقبل على ألا يُدْفَن أحد بدون أداء الصلاة! 11

كانت وزارة الدفاع تقوم بتعيين القساوسة والكهنة العسكريين في الأماكن والمدن التي يتواجد فيها الجيش الصربي واللاجئين الصرب - في شمال أفريقيا وفي المدن الفرنسية وكورسيكا، وكذلك في المدن اليونانية وكورفو بحيث كان وزير الدفاع هو من يصدر القرارات بتعيين أو إعفاء الكهنة، بينما يتم إبلاغ (المسؤول الكنسي) متروبوليت صربيا عن ذلك فيما بعد بكتاب وثيقة خاصة، وبذلك تم إعفاء القسيس العسكري للجزائر وضواحيها سوتير بي بوفوفيتش من وظيفته العسكرية بقرار من وزارة الدفاع في 6 يونيو 1917 وتم وضعه تحت تصرف وزارة التعليم والشؤون الكنسية. 12 وبعد يومين قامت وزارة الدفاع بإبلاغ متروبوليت صربيا في كورفو بهذا القرار.

10. المصدر نفسه.

11. أرشيف الكنيسة الأرثوذكسية الصربية، متروبوليت صربيا 39/1917.

12. أرشيف الكنيسة الأرثوذكسية الصربية، المتروبوليت الصربي 78/1917.

عند وصول الجنود الصرب إلى الجزائر، تم تعيين 12 كاهناً عسكرياً وتم توزيعهم على مدن شمال أفريقيا، ونستطيع من خلال تقرير ميلان ف بوبوفيتش كاهن قيادة القوات الاحتياطية ومدارس الضباط في بنزيرت والكاهن السابق لكنيسة زابلانتسكا في منطقة ترنافسكا مقاطعة تشانتشك بتاريخ 9 فبراير 1917 أن نعلم أنه كان هناك حوالي 15 ألف جندي صربي يتلقون العلاج في مستشفيات شمال أفريقيا التي تمتد من بنزيرت إلى وهران (من تونس إلى الجزائر)، وقد توفي من هذا العدد ثلاثة آلاف جندي صربي حتى فبراير 1917 في جميع المستشفيات، بحيث لم يتم إجراء الخدمات والطقوس الدينية لأكثر من ألف جندي من قبل الكهنة الصرب... فقد تم دفن عدد قليل من الجنود من قبل الكهنة الكاثوليك، ولم يتم إجراء أي خدمة أو صلوات دينية للجزء الآخر، فالخدمات الدينية والصلوات التي أجراها الكهنة الكاثوليك كانت غالباً في وهران من أجل الترويج والدعاية لدينهم".⁹ ويشير التقرير إلى المشاكل مع الكهنة الكاثوليك في وهران الذين عرضوا على الشبان الصرب الإنضمام للديانة الكاثوليكية والتسجيل في الجامعة على نفقة البابا.

كانت تتم إقامة الصلوات على الموتى من قبل الكهنة الصرب في المستشفيات والمقابر في بنزيرت، سيدي عبد الله، تونس، بونة، ومدينة الجزائر، حيث كان يوجد هناك كاهن صربي، أما في المستشفيات الأخرى والتي تجاوز عددها الخمسة عشر (15)، لم يتم إقامة أي صلاة على الموتى، ويشير التقرير أيضاً إلى أنه كان يوجد في الجزائر عدد كاف من الكهنة الصرب حتى فترة معينة - فقد كان يوجد اثنا عشر كاهناً ولكن تم إرسالهم إلى سالونيك وتُرِكَت المستشفيات بدون كهنة.

الكاهن ميلان ف بوبوفيتش، في تقريره إلى المطران ديميتري يقول: "وفقاً لما تم ذكره، أعتقد أنه يجب إقامة الصلاة على جميع قبور الجنود الذين توفوا فهذا هو ما يستحقونه، وسيكون أكبر تعزية لعائلاتهم عندما نعود إلى صربيا لنقول لتلك العائلات أن جميع الجنود الصرب الذين توفوا في أفريقيا تم الصلاة عليهم من قبل الكهنة الصرب.

---

⁹ . أرشيف الكنيسة الأرثوذكسية الصربية (أ.ص.ك) أبرشية صربيا (أ.ص) في كرف، في النص التالي: أ.ص.ك أ.ص في كرف، 38/1917.

الجزائر، بنزرت، سطيف، مستغانم وسيدي بلعباس، وكان يحضر مدراء تلك المدارس إلى الجزائر لأخذ الأطفال إلى مدارسهم، على الرغم من أنها كانت بعيدة جدًا عن الجزائر.⁶

فمنذ وصولهم إلى الجزائر تم تشكيل مستوطنة صربية مكونة من اللاجئيين: تلاميذ وطلاب وضباط ومن المرضى والجنود أيضاً بحيث ظهرت الحاجة إلى تأسيس كنيسة صربية أرثوذكسية، وتم طرح هذه المسألة في عام 1917، عندما تم تعيين سلافولوب إيليتش كمندوب للحكومة الصربية في الجزائر وليوبومير ريفكوفيتش ككاهن عندها في عام 1918 تحققت فكرة تأسيس وافتتاح الكنيسة الأرثوذكسية الصربية، وبالتحديد قبل 100 عام بالضبط، وقليلًا ما كُتب حول ذلك أو تم البحث حول تأسيس وعمل تلك الكنيسة في الجزائر والتي جرى بناءها بتبرعات طوعية وإستطاعت تجميع اللاجئيين الصرب والتلاميذ والطلاب والضباط والجنود ممن تم علاجهم في العديد من المستشفيات الجزائرية، وقد سجل التاريخ الصربي بداية عمل الكنيسة وأشارت الصحف الصربية لذلك.⁷

وتُعتبر تقارير الكهنة العسكريين حول عدد الضباط والجنود الصرب الذين كانوا في الجزائر خلال الحرب وجرت معالجتهم وتعافيهم شاهد على ذلك، حيث تم إرسال هذه التقارير من شمال أفريقيا إلى كورفو إلى السيد ديميتري مطران صربيا،⁸ وإلى وزارة الدفاع في كورفو وإلى قيادة القوات الاحتياطية ومدارس الضباط في بنزرت.

---

⁶ . عن تلاميذنا في الجزائر كتبت الصحف الصربية، وهناك تقارير محفوظة من مندوبي الحكومة الصربية في الجزائر، قوائم الطلاب وغيرها من المواد المؤرشفة، محفوظة في أرشيف صربيا وأرشيف يوغوسلافيا.

⁷ . الكنيسة الصربية في الجزائر، الصحف الصربية، 2 يونيو 1918، العدد 65، كورفو.

⁸ . المطران ديميتريجي بافلوفيتش (بوزاريفاتس 1846- بلغراد 1930). تم تنصيبه في رتبة الشماس في عام 1870، ثم قسيس. درس الأدب والفلسفة في باريس. بعد الانتهاء من دراسته، درس الزراعة في المعهد الوطني للزراعة في باريس. عاد إلى صربيا وانضم إلى التسلسل الهرمي للكنيسة. شغل منصب أسقف شاباتش حتى عام 1905، عندما تم انتخابه مطرانًا لبلغراد ومطران مملكة صربيا. خلال الحرب العظمى، كانت الحكومة الصربية في المنفى في كورفو، وكان مكتب المطران ديميتريجي أيضًا هناك. تم انتخابه كأول بطريرك للبطريركية الأرثوذكسية الصربية المُعاد تأسيسها في يوم القديس الملك ميلوتين، في 30 أكتوبر 1920 (12 نوفمبر 1920). وتم تنصيبه في كنيسة بلغراد الكبرى في 31 أكتوبر (13 نوفمبر). تم التنصيب الرسمي في 28/15 أغسطس 1924 في بطريركية بيتش. كان بطريرك صربيا من 1920 حتى 1930. الأساقفة الصرب من القرن التاسع إلى القرن العشرين، بلغراد، بودغوريتسا، كراغوييفاتس، 1996، ص 163.

لقد تم من عام 1916 إلى 1918 دراسة ومعالجة إقامة الصرب في تونس تاريخياً وهناك العديد من الوحدات البليوغرافية (البيانات)، ويعتبر "الصربية الأفريقية" للأستاذ نيديلكو غيزدافيتش كدفتر يوميات - أرخ لإقامة حياة وعمل الجيش الصربي في تونس، فقد تم إعادة ترميم جميع المقابر في تونس في المدن: بنزرت، سيدي عبد الله، سوسة، فيرغيفيل، مدينة تونس، وأماكن أخرى، فخلال ثلاثة أعوام ونصف من إقامة الصرب في شمال أفريقيا تم إستقبال وعلاج وتأهيل الجنود المرهقين والمرضى والجرحى في 37 مكاناً وموقعاً في شمال أفريقيا، وتم تنظيم العلاج وإعادة التأهيل للجنود الصرب في تونس في 10 مستشفيات و 11 مصحة ومستوصف.

وفي جزء من أطروحة الدكتوراه للدكتورة دوشيتسا بويبيتش عن اللاجئيين الصرب في الجزائر، تحت عنوان اللاجئون الصرب في الحرب العالمية الأولى 1914-1921، تلقي الدكتورة الضوء على وجود اللاجئيين الصرب في أفريقيا.³ فعدد من المرضى والجرحى من كورفو وسالونيك كان قد تم علاجهم في المستعمرة الفرنسية الجزائر، وكان أكبر عدد منهم موجودين ويتم علاجهم في خمسة مستشفيات في مدينة الجزائر، من بينها: مستشفى لازارات كاب ماتيفو (حيث تم علاج مرضى الصدر)، القبة، بارني، مايو (واحدة من أكبرها) وفوردلو، كما تم نقل المرضى أيضاً إلى أماكن أخرى في المستعمرة الجزائرية: إلى قسنطينة (مدينة حصن تقع على صخرة كبيرة)، المستشفى العسكري المؤقت وفي قالمة، والمستشفى العسكري والمدني في بونة (كان مدير المستشفى العسكري الدكتور فورنيل)، المستشفى العسكري في سطيف، في وهران، سيدي بلعباس، المرسى الكبير،⁴ في البلدة، ذراع الميزان، أرزيو، معسكر، حسين داي، مسرغين وحمامات ريغا، حيث كان يتم علاج عدد من الجنود أيضاً في المغرب بمستشفى في فاس ووجدة.⁵ تُسلط الوثائق المُؤرشفة التي تم استكشافها الضوء على حياة وعمل الضباط والجنود واللاجئيين الصرب في تلك المستشفيات في الجزائر، لقد أقام في الجزائر أيضاً عدد كبير من الأطفال الصرب- التلاميذ والذين تم توزيعهم على خمسة مدارس في

³ . المصدر نفسه.

⁴ . المرسى الكبير هي قاعدة بحرية في خليج وهران، تبعد حوالي 4 أميال عن وهران. بعد الحرب العالمية الثانية، بنت فرنسا هناك واحدة من أحدث القواعد البحرية الجوية، مع ستة أنفاق تحت الأرض على عمق 100 متر، تستخدم كمستودعات تحت الأرض ومرافق إقامة للقيادة. تعتمد على القاعدة المجاورة لإصلاح السفن، سانتا كروز، التي ترتفع فوق الجزء القديم من مدينة وهران، ومعاً تشكلان وحدة متكاملة وواحدة من أقوى القواعد البحرية في العالم. لوكا نيكوليتش، صربيا أمي وزوجة أبي، الصفحة 134.

⁵ . لوكا نيكوليتش، "صربيا، يا أمي والمرأة الثانية"، تشايبنتينا، 2014.

إن رفات 85,856 جندي ومدني صربي قُتلوا أو ماتوا في الحرب العالمية الأولى متوزعة على 18 دولة في 1815 قبر¹، ويوجد في الجزائر وتونس عدد كبير من قبور الجنود الصرب. فور وصول الجنود الصرب المرهقين والمرضى إلى أرض شمال أفريقيا، ظهرت بالإضافة للرعاية الصحية التي كانوا يحتاجونها أيضًا الحاجة الماسة إلى الحياة الروحية والدينية فتم تنظيم الكنيسة الأرثوذكسية الصربية بحيث تم تعيين كاهن عسكري في قيادة القوات الاحتياطية في بنزرت، وكان يقوم هذا الكاهن بإجراء الطقوس الرسمية الدينية في القيادة وتأسيس علاقات مع الكهنة الأرثوذكسيين الآخرين المعينين في المستشفيات والمخيمات في الجزائر وتونس، بالإضافة إلى كاهن آخر في مخيم لازواز حيث تم بناء كنيسة أرثوذكسية صربية خاصة في إحدى البراكات، وكان الكهنة يقومون بإجراء الطقوس في المستشفيات المختلفة ويقومون بإلقاء الخطب والمواعظ الدينية وبهذه الطريقة كانوا يشجعون ويرفعون من العامل الروحي لدى المرضى ويعززون من معنوياتهم، في بنزرت تم بناء كنيسة صغيرة أرثوذكسية صربية من الحجر في مقبرة بنزرت وهي ما زالت قائمة حتى اليوم وتشهد على وجود الصرب.² فالكهنة الأرثوذكس الصرب كانوا هم من أدوا طقوس الإعراف والصلاة للجنود المرضى والمحتضرين، وكانوا هناك أيضًا لتوديع الأبطال الصرب إلى مثوالم الأخير.

بعد النزوح من صربيا في أوائل عام 1916، ومنذ وصول أولى طلائع الصرب إلى الجزائر تم تشكيل مستعمرة (مستوطنة) مؤلفة من اللاجئيين - الطلاب والجنود الصربيين المرضى والضباط، ففي التاريخ الصربي لم يُعرف سوى القليل وكتابة القليل حول هذه المسألة، فالجمهور الصربي لا يعرف سوى نذر يسيرة عن إقامة العديد من اللاجئيين الصرب والضباط المرضى والجنود في تلك البلاد، إن العديد من المدنيين الصرب الذين إنسحبوا مع الجيش الصربي في نهاية عام 1915 وبعد عبور ألبانيا والتحدي الألباني الذي عاشوه وصلوا إلى شمال أفريقيا، فتم إرسال عدد كبير منهم إلى تونس والجزائر كونها مستعمرات فرنسية في ذلك الوقت.

---

¹. أبحاث الدكتور ألكساندرا نيدوكا والجنرال ميليساف سيكوليتش، والتي تم عرضها في المؤتمر العلمي: "الخدمة الطبية العسكرية الصربية في الحرب العالمية الأولى"، الذي أُقيم في 30 سبتمبر 2014 .

². دوشيتسا بوييتش، اللاجئون الصرب في الحرب العالمية الأولى (1914-1921)، بلغراد، 2007، صفحة 416.

نادا بيتروفيتش، مؤرخ
مستشار أرشيفي
بلغراد

الكنيسة الأرثوذكسية الصربية والمقابر الصربية في الجزائر خلال فترة الحرب الكبرى

ملخص: إقامة وعلاج الجنود الصرب المصابين والمرضى في الجزائر. تنظيم وعمل الكهنة العسكريين. تشكيل وإقامة الكنائس ومساحات الخدمة الدينية وعمل الكنيسة الأرثوذكسية الصربية في الجزائر خلال الحرب العالمية الأولى. مقابر الجنود الصرب في الجزائر.

الكلمات الرئيسية: الجزائر، المقابر الصربية، الكنيسة الأرثوذكسية الصربية، الحرب العالمية الأولى.

هذا العام نحتفل بالذكرى المئوية لانتهاؤ الحرب الكبرى (الحرب العالمية الأولى)، التي إستمرت من 28 يوليو 1914 إلى 11 نوفمبر 1918، لقد شاركت في هذه الحرب قوى عالمية تجمعت في تحالفين متضادين: قوى التحالف أو الوفاق، والتي ضمّت كلٍ من المملكة المتحدة وروسيا وفرنسا ودخلت إيطاليا معهم في أبريل 1915، في حين إنضمت الولايات المتحدة الأمريكية إلى الحلفاء في أبريل 1917، وقوى المركز في الجهة المقابلة والتي ضمّت كلٍ من ألمانيا والنمسا- المجر وإيطاليا التي إنضمت إليهم في أبريل 1915 بسبب معاهدة لندن في 26 أبريل 1915 (بحيث وُعدت إيطاليا بأجزاء من دالماتسيا، إستريا، غوريستيا، والدوديكانيس).

وشارك في الحرب الكبرى أكثر من 70 مليون شخص حمل السلاح، بحيث تم تجنيد 60 مليون شخص من أوروبا، وقُتل في هذه الحرب 10 ملايين شخص.

وفقاً للبيانات التي تم تقديمها في مؤتمر السلام في باريس عام 1919، فقد خسرت صربيا في الحرب العالمية الأولى 1,247,435 من الجنود والمدنيين، أي ما يعادل 28% من إجمالي عدد السكان الذين كانت تمتلكهم صربيا في عام 1914، وفي عام 1921 في جلسة للجمعية الوطنية أشار النائب جيفوتا ميلويكوفيت إلى أنه من أصل 852,000 جندي تم تجنيدهم من صربيا قُتل 402,435 جندي منهم من قُتل في ساحات المعارك أو ماتوا من جراء الجروح والأوبئة، أي ما يعادل 50% من المجندين.

الجنود والمدنيين الصرب في الجزائر وإفريقيا بين عامي 1916 و 1919 (مجموعة الصور من المتحف التاريخي في صربيا)

- التلاميذ الصرب النازحين في أفريقيا، رسالة من تلميذ ثانوية لصحيفة صربية، كرف، 4 يونيو 1916.
- بيغتشيتش بريدراغ، الجيش الصربي في بنزيرت (1916-1918)، بلغراد 2008.
- ستوييتشيفيتش أ، تاريخ حروبنا من أجل التحرير والوحدة من 1912 إلى 1918، بلغراد 1932.

- AS, MUD في المنفى، 5 X/1917. او 12 MUD AS, X/1917. في المنفى، الجزائر، سري 1917.1/III/
- AS, MUD في المنفى، الجزائر، قوائم، 1 يونيو 1918.
- AS, MUD في المنفى، الجزائر، دون رقم الملف، 12/1916/6؛ 14/1916/6؛ 18/1916/6؛ 1916/6/20؛ 1916/7/9.
- AJ {أرشيف يوغوسلافيا} 80/838-236-14
- AJ-14-236-838/768
- AJ-14-236-838/771
- AJ-14-236-838/780
- AJ-14-234-833/242
- AJ-14-236-838/806
- AJ-14-236-838/768
- AJ-14-236-838/771
- AJ-14-236-838/780
- AJ-14-234-833/242
- المتحف التاريخي لصربيا - مجموعة من المواد الأرشيفية.
- المتحف التاريخي لصربيا - مجموعة من الصور.
- المتحف التاريخي لصربيا - مجموعة من البطاقات البريدية.
- بيليتش إيميلو، أنين من الغربية: صور من حياة جنودنا في بنزيرت، سراييفو 1931، 5.
- بوييتش دوشيتسا، الصرب في شمال أفريقيا (1915-1919): كتالوج المعرض، بلغراد 2014.
- غيزدافيتش ن، أوديسا الصربية في أفريقيا، بلغراد، 1922.
- ميتروفيتش أندري، صربيا في الحرب العالمية الأولى، بلغراد 1984.
- رسائنا، الصحف الصربية، كرف، 25 أغسطس 1918.

تتكون النصب الجنائزية من لوحات خرسانية بأبعاد 70 × 100 سم، مع صندوق في المنتصف بأبعاد 20 × 40 سم مملوءة بالتراب وتم صب الصلبان داخل اللوحات وهي مصنوعة من قطع خشبية مسطرة تتميز المقابر بتوجيه غير منتظم حيث تقع على قاطع الشمال الجنوبي في منطقة الدخول الرئيسية للموقع كما وتم وضع نسخة من النصب الأصلي الذي كان موجودًا في الموقع الأصلي للمقبرة الصربية قبل نقلها إلى بلدية دالي إبراهيم.

تمت إعادة تشكيل الموقع الأصلي للمقبرة الصربية في عام 1989. لقد تم إجراء الترميم النهائي فأصبح المجمع يبدو كما هو الآن، ذلك الترميم نُفِّدَ خلال السنوات 2006 و 2007 بتوجيه من المؤرخ ديان ريستيتش والذي عمل في تلك السنوات في الحكومة الصربية كمسؤول عن حماية النصب التذكارية العسكرية الصربية وأماكن المعاناة والموت (الإستشهاد) في الداخل والخارج. تتولى سفارة جمهورية صربيا في الجمهورية الجزائرية الديمقراطية الشعبية القيام بالعناية المستمرة للمقبرة العسكرية الصربية في مدينة الجزائر، بالإضافة إلى إهتمام وزارة العمل والتوظيف وشؤون الحرب والشؤون الاجتماعية في جمهورية صربيا ضمن مجموعة واسعة من مسؤولياتها بحماية النصب التذكارية العسكرية الصربية في الداخل والخارج.

المصادر والمراجع:

- AS MUD {أرشيف صربيا، وزارة الشؤون الداخلية} في المنفى، الجزائر، مندوب الحكومة الصربية، 24 مايو 1916.
- AS, MUD, الجزائر، قوائم، 1916/11.
- AS, MUD في المنفى، الجزائر، 1916.24/10 / III.
- AS, MUD الجزائر، 24/10 . 1916 / III . مع توقيع مندوب حكومة الملك، الحكومة الصربية للجزائر وتونس والمغرب.
- AS, MUD في المنفى، الجزائر، المالية، قوائم الرواتب المدفوعة من مندوب الحكومة الصربية إلى صندوق مندوب الحكومة الصربية في الجزائر 23 يونيو 1916.
- AS, MUD، المالية، 22 أبريل 1917: ل 24 أبريل 1917.

يوجد بالقرب من مقبرة الجنود الصرب في منزل بورقيبة أيضاً ضريحاً دائري الشكل في أساسه والذي يحتوي على مقبرة مشتركة للجنود الفرنسيين والصرب ومن غير المعروف كم عدد الجنود الذين دُفِنوا في هذه المقبرة، إن ملحمة الحرب العالمية الأولى الرهيبة والتي بلغت ذروتها بإنسحاب القوات المسلحة الصربية وجزء من المدنيين عبر شمال ووسط ألبانيا إلى الجزر اليونانية في كورفو وفيديو لم تنته في الأراضي اليونانية حيث جرى نقل عدد كبير من الجرحى والمهقنين بشكل عاجل إلى مستشفيات دول الحلفاء التي كانت أغلبها مستشفيات فرنسية متوزعة في مختلف أنحاء جنوب أوروبا، وكذلك إلى أراضي المستعمرات الفرنسية في شمال إفريقيا، بينما يمكن التعرف على بقاء الجنود الصرب في أراضي تونس الحالية جيداً حتى بعد مرور مائة عام على هذه الأحداث المأساوية بينما وجود الصرب في الجزائر الحالية لا يزال يغطيه النسيان التاريخي.

لذلك يستحق هذا الأمر تذكُّر العديد من مواطنينا الذين وَجَدُوا النجاة لدى المستشفيات العسكرية الفرنسية في السنوات الأخيرة من الحرب العالمية الأولى والتي كانت تقع في هذه الدولة الصديقة لنا اليوم.

توجد في مدينة الجزائر وضمن بلدية دالي إبراهيم مقبرة لجنود صرب حيث يرقد رفات 324 جندياً صربياً توفوا ما بين عامي 1916 و1919، ومن الأهمية بمكان الإشارة إلى أن هذه المقبرة تُعتبر مقبرة ثانوية حيث تم تشكيلها وإنشائها بعد فترة طويلة من الوقت بالمقارنة مع الفترة الزمنية التي كان يتم فيها علاج ورعاية الجنود الصرب المصابين والمتعبين في العديد من المستشفيات العسكرية للحلفاء في المدن الساحلية والتجمعات السكانية في "الجزائر الفرنسية"، أولئك الجنود هم الذين تم نقلهم من جزيرة كرف وفيديو إلى المستشفيات العسكرية في شمال إفريقيا لمتابعة العلاج.

تقع المقبرة اليوم في منطقة بلدية دالي إبراهيم حيث تم نقلها في عام 1982 من موقعها الأصلي في تامنغوست والذي كان يعرف سابقاً بكاب ماتيفو.

تم وضع النصب الجنائزية في قطعة أرض مُزرعة بالعشب ومُنظمة بشكل طوبوغرافي، وتقع المقبرة الصربية بجانب المقبرة الألمانية من الجهة الشرقية.

وإحتراماً لمبدأ "الأعداء في الحرب متحدون في الموت" يرقد الجنود الصرب داخل المجمع المهيّب ضمن المقابر العسكرية لأفراد العديد من الدول الأوروبية والذين لقوا حتفهم خلال الحربين العالميتين الأولى والثانية يرقدون فيما تعرف اليوم بالجزائر.

توجد خارج الكنيسة مقبرة تحت الأرض ولوحتها العلوية على مستوى الأرض، من المحتمل أن المقبرة الأصلية كانت صغيرة جدًا لإحتواء جميع رفاة المتوفين لذا كان من الضروري توسيعها وتحتوي المقابر على رفات 675 جنديًا، حُفرت أسماؤهم جميعاً على لوحة من الرخام عُلقَت على الواجهة وتم تسجيل اللقب والحرف الأول من إسم كل جندي.

يوجد بالقرب من الكنيسة اثنا عشر نصبًا تذكاريًا وضعتهم العائلات أو رفاق القتلى، وجميع تلك النصب لها تصاميم ومظاهر مختلفة مصنوعة من حجر رملي ذو جودة ضعيفة جدًا وتم كتابة الاسم واللقب وتاريخ الوفاة على كل نصب تذكاري للشخص المدفون.

كما تقع مقبرة الجنود الصرب في منزل بورقبيبة ضمن مقبرة مدنية كاثوليكية نشطة، وتبلغ مساحة المجمع بأكمله حوالي 102 م × 36 م.

على عكس مقبرة الجنود الصرب في بنزرت لم تكن هناك كنيسة ضمن المجمع في منزل بورقبيبة حيث تم الدفن حصراً في مواقع قبور فردية محددة بصلبان متطابقة.

تم صنع الصليب على شكل تصميم سيف مغروس في الأرض مع غصن من الغار ووسام الصليب الحربي الفرنسي وجميع تلك الصلبان مرتبة في صفوف منتظمة وعلى كل صليب هناك لوحة تحمل الإسم واللقب للمتوفي والوحدة العسكرية التي خدم فيها وتاريخ الوفاة بالكامل وعلى العديد منها مكتوب أيضاً مكان الولادة. ويوجد هناك اليوم 1048 صليباً في هذه المقبرة 20 منها بدون لوحة اسم و 57 مع وسم "جندي مجهول". ومن المعروف أن العديد من القبور كان يتم بها دفن مزدوج لذلك توجد على 22 صليباً لوحات أخرى باسم شخص آخر مدفون بنفس المكان، وعلى 210 صلبان حالياً فقط تظهر آثار اللوحات السابقة مما يشير إلى أنها كانت تحتوي أيضاً على دفن مزدوج، واستناداً إلى هذا يمكن الاستنتاج أن ما مجموعه 1280 جندياً صربياً دُفِنوا في منزل بورقبيبة منهم 993 فقط تم التعرف على أسمائهم.¹¹ وقد تمت عملية الدفن ضمن مجمّع مقبرة الجنود الصرب في منزل بورقبيبة في الفترة من يناير 1916 إلى يناير 1919.

---

¹¹. سيميتش جوردانا، مقابر الجنود الصرب من الحرب العالمية الأولى في بنزرت ومنزل بورقبيبة في تونس، في: إعلانات XIV 1982، بلغراد 1982، صفحة 249-250.

لكنييسة (مُصلّى) وذلك تكريمًا للجنود الصرب الذين توفوا هناك وفي المناطق المحيطة خلال الفترة الزمنية ما بين 1916 و 1918.

تقع المقبرة العسكرية الصربية في فريفيل، حيث تم تمييز القبور بصلبان على شكل سيف مع الاسم والحرف الأوسط واسم العائلة للضحية، كما تم إقامة عدد كبير من الاحتفالات التذكارية للجنود الصرب والفرنسيين الذين سقطوا خلال الحرب، ففي 30 سبتمبر 1917 تم تنظيم إحياء ذكرى للجنود الذين قُتلوا في السفينة "جاليا" التي تم استهدافها بالطوربيد، كما شارك الجنود الصرب أيضًا في إحياء ذكرى نظمها الجنود الفرنسيين لزملائهم الذين قتلوا.⁸

وتقع المقبرة العسكرية اليوم في بنزرت ضمن مقبرة مدنية كاثوليكية وتغطي مساحة قدرها 27 مترًا × 24 مترًا، تحيط بالمقبرة من جميع الجهات أشجار السرو العالية وفي الوسط توجد كنييسة صغيرة (مُصلّى صغير) والدخول إلى الكنييسة من الجهة الغربية عبر بوابة من الحديد المصبوب.

تبلغ المساحة الداخلية للكنيسة 3.2 متر × 4.0 متر،⁹ وعلى الجدار الشرقي توجد ثلاثة أيقونات بوظيفة أيقونوستاس، الأيقونة المركزية هي صلب المسيح وإلى اليسار واليمين منها هناك أيقونات للسيد المسيح وللسيدة العذراء مع المسيح، فقد تم رسم الأيقونات باستخدام تقنية التيمبرا على القماش وهي أعمال الرسام المحلي ميودراغ بيتروفيتش (1888-1950).¹⁰

تتكون أرضية الكنييسة من بلاط من الرخام وتحتها توجد مقبرة مغلقة، فالتصميم المعماري لواجهة الكنييسة متواضع للغاية تم بناء الجدران من حجر ذو جودة منخفضة مقطعة إلى كتل منتظمة ذات تشطيب ريفي، يبدو أنه تم تغطية الكنييسة بسرعة من الخارج بسبب ضعف جودة الحجر والظروف المناخية غير المواتية، كما تم صنع التصاميم المعمارية (الأكاليل، الإطارات، المداخل، والأعمدة) من الخرسانة.

⁸ . تم استرجاعه في الثالث من أكتوبر 2017 من الصفحة الإلكترونية- <https://istorijskabiblioteka.com/art:srpska> :

vojska-u-bizerti

⁹ . سيميتش غوردانا، المقابر العسكرية الصربية من الحرب العالمية الأولى في بنزرت ومنزل بورقوية في تونس، في إعلانات XIV (1982) بلغراد 1982، 248. 10 كولونجيتش ز. الرسام ميودراغ بيتروفيتش، في صحيفة بلدية بلغراد، 4، بلغراد، أبريل 1940، 379.

¹⁰ . كولونجيتش ز، الرسام ميودراغ بيتروفيتش، في صحيفة بلدية بلغراد، العدد 4 بلغراد أبريل 1940، صفحة 379.

كان الأطفال الصرب موجودين أيضًا في دار للضيافة في بنزرت تمكنوا هناك من الحصول على الراحة وتنظيف أنفسهم وتغيير ملابسهم بحيث قدمت لهم جمعية "Oeuvre d'assistance des Mères" كل أنواع المساعدة.

تم توزيع الأطفال الصرب في بنزرت على خمسة مدارس حيث وافقت إدارات المدارس في سيدي بلعباس وموستغانم على قبول الطلاب الصرب وأدخلتهم إلى مدارسها، وتعلم الأطفال اللغة الفرنسية بسرعة لذا تمكنوا من متابعة الدروس.

كان في بن-أكرون، المعلم دراجولوب بيبترفيتش، طالب في علوم التربية وعلم النفس من زيورخ توقفت دراسته بسبب الحرب في عام 1914، ولدى انسحاب الجيش الصربي وجده الجيش حينئذٍ في باراتشين كأمين سر للمتطوعين ضمن الإشراف العسكري.

ظلت مجموعة من الأطفال الأصغر سنًا في بنزرت، وتم إرسال مجموعة أخرى إلى مدرسة في سطيف والتي تقع على بُعد 350 كيلومترًا إلى الجنوب الشرقي من مدينة الجزائر، كما ذهبت المجموعة الثالثة إلى موستغانم والتي تقع على بُعد حوالي 380 كيلومترًا إلى الغرب من مدينة الجزائر على الساحل، وتم تعليم المجموعة الرابعة في سيدي بلعباس والتي تقع على بُعد 480 كيلومترًا من مدينة الجزائر في الجنوب الغربي، بدأت في نهاية عام 1918 عملية إعادة اللاجئين المدنيين والعسكريين الصرب إلى وطنهم من شمال إفريقيا بالرغم من أوامر وتعليمات الوزير سفيونزار بريبيتش التي أكد فيها على ضرورة عودة جميع اللاجئين إلى مملكة الصرب والكروات والسلوفينيين، إلا أنه بقي في بنزرت بصفة لاجئين 183 شخصًا حتى أبريل 1919 حيث تم تأمين إعادتهم إلى الوطن بسفينة عبر دوبروفنيك.

توفي عدد كبير من الجنود الصرب المُرَهَقين والمرضى بُعِدَ الوصول إلى بنزرت، بالرغم من الرعاية والعناية التي تم تقديمها لهم خلال الثلاثة أشهر الأولى منذ الوصول إلى أراضي شمال إفريقيا، فقد توفي 507 جنود وضابط صربي في مستشفى "سيدي-عبد الله"، أهالي بنزرت الذين عملوا على تسهيل إقامة الجيش الصربي بادروا لإطلاق مبادرة لإقامة نصب تذكاري للجنود الصرب الذين توفوا.

تم إقامة أول صلاة علنية للجنود الصرب الذين توفوا في بنزرت في عيد فيدوفدان، 28 يونيو 1916، وبدأ على الفور ترتيب المقبرة العسكرية الصربية في بنزرت، وفي 28 يونيو 1918 تم وضع حجر الأساس

فحص لهم في فبراير 1917.

في المنطقة التي كانت في ذلك الوقت تابعة للجزائر الفرنسية تم تحديد العدد الدقيق للاجئين الذين تم إسكانهم في القرى.

راندون - في هذه القرية كان هناك مستعمرة على أرض تتبع ملكية السيد بارمانسيت حيث تم إسكان الجنود الذين تم إعفائهم من الدفاع الأخير (الخدمة العسكرية) والدعوة الثالثة والذين تجاوزت أعمارهم الخمسة وأربعون عامًا.

ديزيرفي - في القرية تلك وبحقل يتبع لممتلكات السيد ديبوا، كان هناك مجموعة صغيرة من اللاجئين الصرب، تم تعيين عدد منهم كطهاة وآخرين للمحافظة على النظافة ونظم في كوخ طويل وكبير كل ما يحتاجون إليه للعيش بحياة كريمة.

الوثائق المتعلقة بإقامة اللاجئين الصرب في شمال إفريقيا ليست غنية، وهي تتعلق بشكل رئيسي بأنشطة ثلاثة من المندوبين الذين تناوبوا في هذه المنطقة منذ فبراير 1917، فكان سلافولوب إيليتش مسؤولاً عن شمال إفريقيا.

كان هناك لاجئون ومعاقون في بينيغرو، وهي قرية عربية تبعد حوالي 10 كيلومترات إلى الشمال الشرقي من بلدة بنزرت ففي هذه القرية تم بناء براكية واسعة حيث تم إسكان المعاقين فيها، وكان يشرف على رعايتهم نساء إنجليزيات تم إرسالهن من قبل جمعية تدعى "صندوق الإغاثة الصربي. (Serbian Relief Fund) " لقد تعلم العديد من المعاقين حرفاً مثل حياكة السلال والحقائب المصنوعة من الرافيا للسيدات، وضم الخرز، وصنع المحافظ والحقائب والفرش... بعضهم تعلم حرفه الطباعة في المطبعة المحلية، كما قدم شخص يدعى ويلسون لهم الدعم بشكل خاص وهو مندوب عن الجمعية الإنجليزية لمساعدة الصرب.⁶

في بنزرت كانت هناك مدرسة للصح والعُمي، وكانت موجودة في تكتة لامبيرت وبعد فترة من الوقت أظهرت تلك المدرسة نتائج جيدة جدًا كما زار هذه المدرسة أيضًا الأميرال جيبرات.⁷

⁶ نفس ذلك، 14.

⁷ لمزيد من التفاصيل، راجع: نيدلجكا لوزايتش وفيليبور بريليتش، المعرض "تور جديد": حياة وأعمال فيلكو رامادانوفيتش: كاتالوج المعرض، بلغراد 2013.

في منتصف مايو 1916 كان هناك 127 لاجئاً صربياً في حديقة التجارب، ومن بين الأطفال الذين عملوا في البساتين كان يوجد 40 طفلاً يقرأ ويكتب بينما كان الباقون أميين حيث تم الطلب من المستوطنة الحصول على كتب الأبجدية والورق للتمرن على الحروف، كما تم طلب الموافقة على الموارد لإستقطاب بعض المعلمين الفرنسيين لتعليم الأطفال الصرب، كان المعلم ميل م داتشيتش خلال عمله في البساتين يُظهِر للأطفال كيفية العمل في الحقل والزراعة والإعتناء بالنباتات.

في بداية يونيو تغيرت الأوضاع بين اللاجئين في حديقة التجارب، حيث غادر بعض الأطفال للعمل في الجزائر، في بن سكاو (منطقة المدينة) أو في ريباد كابولي ميزون (Riad kabouli Maison).

فيليبيل - في بداية يناير من عام 1917، كان هناك ثمانية وثلاثون لاجئاً صربياً في هذه المستوطنة تحت الإقامة والرعاية، وتم تعيين تاجر يُدعى ماتيتش كرئيس للمستعمرة وكان متعلماً وتم على الفور تطبيق نظام صارم في المستعمرة إعتاد عليه المستوطنون بسرعة كما تم توظيف بعضهم في محيط فيليبيل، بينما كان الآخرون يعملون في منجم شابه كولو، فالعمل لم يكن سهلاً على الإطلاق ولكن الصرب كانوا فخورين بالعمل والأجر الذي يتلقونه في هذا المنجم، لقد كانت الحالة الصحية لجميع أعضاء المستعمرة جيدة. منجم شابه كول - كان هناك تسعة وعشرون لاجئاً صربياً موظفاً هناك، وكانت الحالة فيما يتعلق بالطعام والإقامة والأجر مرضية.⁵

المرسى الكبير - كان في بداية عام 1917 هناك ثلاثة وثلاثون لاجئاً صربياً في هذه المستعمرة، فقد تم إسكان الشيوخ والمعاقين بشكل رئيسي فيها، وكان هناك فقط عدد قليل من الشبان وكان الجميع في انتظار اللجنة العسكرية والفحوصات التي من المقرر إجراؤها في فبراير 1917.

كاب ماتيفو - كان هناك مستشفى في هذه المستعمرة حيث تم إسكان الجنود الصرب فيها يضاف إلى ذلك وجود ثمانية عشر لاجئاً يعملون هناك، وكان يحصل هؤلاء الشبان على الطعام والمأوى وراتب قدره فرنك واحد يومياً كما حصلوا خلال عام 1917 على أحذية وملابس.

ميزون كاري - هي مستعمرة صغيرة كان يوجد فيها ثمانية مواطنين صرب، اثنان منهم تلاميذ في المدرسة الابتدائية المحلية، والستة الآخرين تعافوا وغادروا المستشفى بالنسبة لهم ووفقاً للترتيب العسكري تم تنظيم

⁵ بوبيتش دوتشيتشا، الصرب في شمال أفريقيا (1915-1919): كتالوج المعرض، بلغراد 2014. 11.

ووصل فقط في تلك السفينة 906 لاجئين من جميع أنحاء صربيا، وتم توزيعهم على بنزرت، كاب ماتيفو، فليبفيل، حديقة التجارب، بونة (عنابة)، وأيضا في مدينة الجزائر نفسها، وفي أوائل شهر أبريل من نفس العام سافر بعض الذين دُون أسماؤهم في القائمة إلى كورسيكا ومرسيليا، بينما توفي البعض الآخر من آثار المرض والإرهاق في الجزائر وفي كاب ماتيفو.

تم وضع اللاجئين الصرب عند وصولهم في الحجر الصحي وتلقيحهم ضد الكوليرا والتيفوئيد والجديري. كان الأطفال في البداية يتعلمون باللغة الفرنسية فقط، وابتداءً من 2 مارس 1916 تم توزيعهم إلى فصول دراسية في المدارس وعلى مجموعات تتألف كل مجموعة من خمسة وعشرون تلميذاً. عمل اللاجئين الصرب في فليبفيل في المدرسة الزراعية المحلية وحصلوا على مأوى وطعام، وقام اللاجئون في بونة (عنابة) بالحرث والعناية بالكروم وقص العشب مقابل أجر يتراوح ما بين 2.50 و 3.50 فرنك يوميا.

تم الاتفاق مع المفوض الرئيسي الدكتور سفينوزار رادوفانوفيتش على إرسال تقارير إلى باريس عن حالة اللاجئين وأعدادهم في المناطق التي كان المندوبون مسؤولين عنها، وبالتالي كان المندوب في الجزائر يرسل تقارير كل خمسة عشر يوماً مع قوائم بالأسماء والتغييرات التي تحدث في أفريقيا، فلم يبق اللاجئون الذين وصلوا إلى هناك دائماً في الأماكن نفسها التي تم تعيينها لهم للإقامة، فكان يتم نقلهم من مكان لآخر لأسباب متعددة، وكان من المفروض تسجيل بدقة جميع المتغيرات التي تطرأ وتسجيل حركتهم بالإنعقاد.. وفي وقت لاحق جرى تقديم المساعدة للاجئين من قبل أشخاص خبيرين، ومن الجمعيات الإنسانية والبلديات التي حصلوا فيها على مأوى وقد تمكن العديد منهم من تأمين دخل متواضع بعد تعلمهم اللغة الفرنسية قليلاً، وبالتالي قضوا أكثر من ثلاث سنوات في شمال أفريقيا حتى حان وقت العودة إلى وطنهم.

حديقة التجارب - كانت هذه المستوطنة تتألف من شبان ونساء مع أطفال صغار، وأيضاً فتيات وكان رئيس المستوطنة هو لوبيساف بنروفيتش كاتب شرطة، حيث عمل هناك جميع البالغين تقريباً وكانوا يتقاضون رواتب تتراوح بين 0.40 و 1 فرنك مع سكن ووجبات طعام لا بأس بها، وتم إستحضار ملابس خاصة بهم وكان معظم أعضاء المستوطنة يتناولون الطعام في المطعم، بينما يتناول الأشخاص الذين لديهم دخل كافٍ الطعام بشكل خاص مميز، عمل الأولاد حتى مايو 1916 في مصنع الغاز قبل أن يضطروا إلى مغادرة تلك الأعمال.

تم تعيين المفوض العام في باريس وهو أحد أربعة دبلوماسيين صرب في أفريقيا ليكون المسؤول عن منطقة تونس والجزائر، بحيث أشرف المندوب المسؤول عن تونس والجزائر على كل ما يتعلق بالمستعمرات والمستشفيات والكلليات والمستوطنات الصغيرة للاجئين.

كانت المستعمرات تقع في الأماكن التالية: بنزرت، فيليبيل، ساكومودي، حديقة التجارب، بوغني، المرسي الكبير، المدينة، ميزون كاري (العراش)، بن عكنون، بيرات، بن شكاو، تيزي غنيف ووهران. بينما تقع المستشفيات في أماكن: مصطفى وكاب ماتيفو.

وكانت الكلليات تقع في الأماكن التالية: تونس، سطيف، الجزائر، مستغانم، سيدي بلعباس، شاب كول، ميليانة، وفيريفيل.³

وصل إلى شمال أفريقيا أكثر من ستين ألف جندي ومعهم عدد من المدنيين، في الواقع كانت هذه المنطقة تمثل أهم المناطق التي تم فيها إجراء عملية إعادة تأهيل الجنود والمدنيين الصرب المرضى والجياع. فقد تم في البداية وضع الصرب في تكتة "لامبيرت" وبعد عدة أيام إنطلقوا إلى معسكر "لازواز" على بعد حوالي خمسة كيلومترات من بلدة بنزيرت، وقد ذهب أولاً السليمين صحياً لأنه في البداية تم إقامة معسكر من الخيام، ومن ثم بسرعة تم إنشاء براكيات مستطيلة الشكل مبنية من الحجارة، وبلغ عدد تلك البراكيات بحدود المئتين براكية فأصبح "لازواز" يشبه تقريبا بلدة أو مدينة صغيرة.⁴

مع ذلك وصل اللاجئون إلى الأماكن التالية: بنزرت، تونس، قسنطينة والجزائر، في البداية كانت أوقاتهم صعبة جداً لعدم وجود أي تنظيم من قبل الجانب الصربي، وأيضاً لم يكونوا يعرفون اللغة الفرنسية فكان التواصل بينهم وبين الفرنسيين والعرب صعباً للغاية، مما جعل من الصعوبة بمكان تقديم المساعدة للاجئين في البداية مثلما كانت ترغب السلطات الفرنسية وكذلك التونسيون والجزائريون أيضاً.

وصل معظم اللاجئون مع الجنود إلى أراضي شمال إفريقيا حتى نهاية شهر فبراير 1916، ومنهم من وصل بعد هذا التاريخ، إن القائمة المحفوظة بأسمائهم تم تدوينها على ظهر السفينة "عدي" والتي إنطلقت في الثامن ووصلت في اليوم الحادي عشر من فبراير 1916 إلى منطقة "كاب ماتيفو" على الأراضي الجزائرية.

³. لمزيد من التفاصيل، انظر: دوشيتسا بوجيتش، الصرب في شمال أفريقيا (1915-1919): كالتوج المعروض، بلغراد 2014.

⁴. جيزدافيتش، ن.، الأفريقية الصربية، بلغراد، 1922. 16.

بعد النجاحات الاستثنائية التي تم تحقيقها في عام 1914 في ميادين المعارك بجميع أنحاء صربيا، وخاصة بعد الانتصارات الكبرى للجيش الصربي في معارك تسير وكولوبارا، فقد تغير مجرى الأحداث الحربية في النصف الثاني من عام 1915.

لقد أنهك التعب الجيش الصربي، وأصبح ضعيفاً بشكل كبير من حيث الأفراد والمعدات والأسلحة والذخيرة، ولم يعد قادراً على الدفاع عن نفسه من العدو الأقوى منه بكثير، حيث كان يتشكل ذلك العدو من قوات الجيش المشتركة النمساوية - المجرية والألمانية والبلغارية، ولذلك اضطرَّ الجيش الصربي جنباً إلى جنب مع جزء من المدنيين إلى الانسحاب نحو الجنوب عبر ألبانيا والوصول إلى جزيرة كورفو اليونانية، حيث بدأ الجنود والمدنيون رحلتهم سيراً على الأقدام عبر المناطق المغطاة بالثلوج في كوسوفو وميتوهيا وألبانيا، وخلال هذا المسير وبسبب البرد توفي حوالي 60,000 جندي، بالإضافة إلى نفس العدد تقريباً من المدنيين من النساء والأطفال والمسنين.

إنقل أغلب الجنود من ألبانيا إلى كورفو، وتبعهم تقريباً عدد كبير من اللاجئين، تم الاتفاق مع الحكومة الفرنسية في ذلك الوقت على نقل أفراد القوات المسلحة الصربية المرهقين والمرضى إلى شمال إفريقيا ونقل اللاجئين إلى كورسيكا وجنوب فرنسا.

بناءً على إتفاق مع مجلس وزراء مملكة صربيا، وعلى أساس الموافقة التي تم الحصول عليها مسبقاً من وزير الداخلية الفرنسي تم توفير استقبال منظم للجنود والمدنيين في تونس والجزائر، أي في المستعمرات الفرنسية في ذلك الوقت.

عقب نقل أولى الوحدات إلى بنزرت تم تشكيل قيادة للقوات الصربية في تونس، وكان الضباط العقلاء ميهابلو جورجيفيتش، ودراغوتين ميلوتينوفيتش، وكارلو ميخيل في قيادة قوات الاحتياط ومدارس ضباط الصف.² وعلى الرغم من أن دول الحلفاء قدّمت الإيواء للاجئين الصرب في فرنسا، وإيطاليا، وبريطانيا العظمى، وروسيا، واليونان، وكذلك في شمال إفريقيا، إلا أن الاستقبال في البداية كان مرتبكاً وغير مُعدّ بشكل جيد.

². بيجيتش بريدراغ، الجيش الصربي في بنزرت (1916-1918)، بلغراد، 2008، صفحات 56-57.

ميراث مؤلم

أماكن ومعالم معاناة ووفاة الصرب

في أراضي دول المغرب العربي خلال الحرب العالمية الأولى

ملخص: تمثل فترة الحرب العالمية الأولى فترة مميزة تتميز بالبطولة الاستثنائية، ولكن أيضًا بمعاناة وقتل جماعي لأفراد القوات المسلحة وللسكان المدنيين. فقد وصل اللاجئون الصرب في عام 1916 إلى أراضي ومناطق شمال أفريقيا، وكشهادة وإثبات مادي على وجودهم في تلك المنطقة تركهم لعدد من المقابر العسكرية ومدافن جماعية لا تزال تشهد حتى يومنا الحاضر على بطولاتهم ومعاناتهم. وأهم النصب التذكارية العسكرية الصربية في شمال أفريقيا تقع في بنزرت ومنزل بورقيبة (تونس)، وكذلك في مدينة الجزائر (الجزائر).
الكلمات الرئيسية: المغرب، الجزائر، تونس، المغرب، الحرب العالمية الأولى، مملكة صربيا، اللاجئيين، معسكرات الجيش، المستشفيات العسكرية، المقابر العسكرية، المدافن الجماعية.

"في الصباح الباكر من تاريخ 27 ديسمبر 1915، صدحت عن الطراد الفرنسي "جيل ميشيل"، ثلاث صافرات إنذار طويلة ترددت أصواتها في فجر ذلك اليوم من فصل الشتاء بصوت غريب ومزيج من الأصوات المتداخلة، وأعلنت تلك الصافرات لأولئك الذين كانوا نائمين بعمق في الطراد، بعد التعب الشديد والاكنتاب العميق، أن السفينة الحربية الكبيرة قد رست في أحد الموانئ، بفضول وعجلة خرج جميع ركاب السفينة إلى السطح، حتى لو لم يتمكنوا من رؤية المدينة التي كان الطراد يمر بجانبها بوضوح. وقيل لهم إنها بنزرت، ميناء في تونس".¹

¹. بيلييتش، إمبلو، أنين من الغربة: صور من حياة جنودنا في بنزرت، سرايفو 1931، ص. 5.

تمهيد

منحتني جمعية أصدقاء الجزائر بصربيا شرفاً كبيراً، إذ كلفني بكتابة مقدمة الطبعة الثانية من هذا الكتاب حول المقبرة العسكرية الصربية في دالي إبراهيم، الواقعة على تلال مدينة الجزائر. الكتاب الذي ينشر لأول مرة باللغة العربية من قبل أرشيف فوفودينا.

تأتي طباعة ونشر هذا العمل، في العام الذي يتزامن مع ذكرى مرور 110 سنوات على بداية الحرب العالمية الأولى، في الوقت المناسب من أجل إثراء وإغناء مجموعة الوثائق والمراجع الأخرى التي تتناول هذا الحدث التاريخي والعالمي المشترك بين شعبينا.

بالفعل، يشهد التاريخ على أن الشعبين الصربي والجزائري ناضلاً معاً في إحدى أسوأ النكبات التي هددت البشرية في القرن العشرين، ففي صربيا، وبشكل خاص خلال الهجوم الذي أدى إلى تحرير بلغراد، سقط الكثير من الجزائريين، الذين كانوا آنذاك تحت الهيمنة الاستعمارية الفرنسية، في ساحة الشرف إلى جانب رفقاتهم في السلاح الصرب، من أجل الحرية والكرامة.

مرة أخرى، مكنت المساهمة الحاسمة التي قدمها ستيفان لابودوفيتش، صديق الجزائر الكبير ورجل المبادئ المعروف بنقانيه في خدمة القضايا العادلة، وبشكل خاص قضية الشعب الجزائري، من اكتشاف المقبرة العسكرية الصربية في دالي إبراهيم، والتي لم يكن يعرف عنها، حتى ذلك الحين، سوى القليل في صربيا، ومن ثم إدراجها ضمن أماكن الذكرى التي تخلد شجاعة وبطولة الجنود الصرب المخلصين لقضية التحرير الكامل لبلادهم.

تعتبر 324 بلاطة ضريح للجنود الصرب، الذين تم إجلاؤهم لتلقي العلاج في مستشفيات الجزائر، شهوداً صامتون على التضحيات التي قدمها هؤلاء الرجال في سبيل أداء واجبهم اتجاه وطنهم صربيا، مثلها مثل أضرحة الجزائريين في المقابر الصربية والذين سقطوا أثناء الحرب العالمية الأولى أيضاً من أجل تحرير صربيا.

ستمكّن ترجمة كتاب "المقبرة العسكرية الصربية في الجزائر"، إلى اللغة العربية، الباحثين والمؤرخين الناطقين بهذه اللغة من تعميق وإثراء أعمالهم حول هذه الحقبة من الذاكرة المشتركة للشعبين الجزائري والصربي.

فاتح محرز

سفير الجزائر ببلغراد

للجمهورية الجزائرية الديمقراطية الشعبية لإحترامها سيادة وسلامة أراضي جمهورية صربيا، فالجزائر التي عانت من فترات الاستعمار تعمل اليوم وبإستمرار من أجل تعزيز السلام والاستقرار الإقليمي والدولي واحترام القانون الدولي. وهذا هو نتيجة إيمان راسخ ودائم تمتد جذوره إلى الكفاح التحرري، وبأن الشعوب لها الحق في الحرية والكرامة والعدالة والسلام.

تعرب صربيا عن إمتنانها الكبير للجزائر والجزائريين والذين على الرغم من نضالهم الطويل من أجل الإستقلال والسنوات الطويلة في إعادة البناء وتطوير المجتمع والنضال ضد الإرهاب، وبالرغم من كل التحديات المعاصرة لم يُهملوا النصب التذكاري العسكري الصربي.

اليوم يجب أن نقف بكل إحترام أمام المقبرة العسكرية الصربية في الجزائر وأمام جميع المقابر الأخرى التي يرقد فيها الجنود الصرب، ويجب علينا كأفراد وكشعب التعبير عن احترامنا لهؤلاء وملتزم بالحفاظ على ذكرى بطولاتهم وعلى المُثُل التي ضحوا بحياتهم من أجلها في سبيل الحرية.

أُعرب باسم وزارة العمل والتوظيف وشؤون المحاربين القدامى والشؤون الاجتماعية لجمهورية صربيا عن إمتناني الكبير للمبادرين والمنفذين لمشروع نشر هذا الكتاب، وأنا سعيد لأن هذا الكتاب سيُمكن الكثيرين من معرفة المزيد حول هذا الجزء من التاريخ المجيد في شمال أفريقيا.

تحية لجميع الجنود الصرب والجزائريين الذين سقطوا من أجل الحرية، وأقدمُ الشكر لكل من يعتني بثقافة إحياء ذكرى كل من بذل حياته دفاعاً عن حرية صربيا والجزائر.

بلغراد 20 ديسمبر 2023.

نيكولا سيلاكوفيتش

وزير العمل والتوظيف وشؤون المحاربين القدامى والشؤون الاجتماعية في جمهورية صربيا

تقديم

في العام الذي تقوم فيه صربيا والعالم الحر بإحياء ذكرى مرور 110 أعوام على بداية الحرب العالمية الأولى، وفي الوقت الذي تحتفل فيه الجزائر بذكرى مرور 70 عامًا على بداية الثورة الجزائرية أي حرب التحرير من أجل الاستقلال، يقوم أرشيف فوفودينا بالتعاون مع "جمعية أصدقاء الجزائر" و"جمعية الثقافة والفن والتعاون الدولي أدليغات" بنشر الطبعة الثانية المعدلة من الكتاب الذي يتناول المقبرة العسكرية الصربية في الجزائر .

يُعتبر هذا الكتاب مساهمة قيّمة في إحياء ذكرى معاناة الشعب الصربي في كفاحه من أجل الحرية في القارة الأفريقية، لقد حققت صربيا والجزائر ومن خلال كفاحهما ونضالهما حققنا الحرية، لقد نجح الفلاح الصربي في تحقيق الحرية الصربية من رحم الحرب الكبرى بعد أربع سنوات من القتال والإنسحاب والهجوم المضاد، وكذلك حقق المقاتلون الجزائريون في الجبال، بعد ثماني سنوات من القتال والكفاح والدعم الدولي الواسع حققوا إستقلالهم.

يشهد كتاب "المقبرة العسكرية الصربية في الجزائر" طبعته الثانية وهذه المرة بترجمة إلى اللغة العربية، مما يجعله متاحًا لأصدقائنا الجزائريين أيضًا، ويُعتبر هذا الكتاب تخليدًا لذكرى الجنود الصرب الذين سقطوا في الحرب العالمية الأولى، حيث يرددون في العديد من المقابر في مختلف أنحاء الجزائر وبلاد المغرب العربي، فبالإضافة إلى اليونان وتونس لا يزال يُحتفظُ في الجزائر بذكرى معاناة ووفاة الصرب هناك، ففي بلدية دالي إبراهيم تقع المقبرة العسكرية الصربية والتي دُفِن فيها 324 محاربًا وجنديًا، واليوم تقع هذه المقبرة المُحافظ عليها بين أشجار النخيل والصنوبر حيث يتم الإعتناء بها وتغمرها شمس الجزائر ورائحة البحر الأبيض المتوسط، ولا تزال هذه المقبرة تُحافظ على ذكرى المحاربين والجنود المعروفه أو المجهولة أسماؤهم، والذين يرددون في الجزائر الصديقة.

إن صربيا والجزائر تحنوهما مبادئ العدالة والكفاح من أجل الحرية والإستقلال وكما كانا في الماضي فهما اليوم تحافظان على حريتهما واستقلالهما وسلامة وسيادة أراضيهما، وذلك إنطلاقاً من مبادئ القانون الدولي والثبات على المبادئ في العلاقات الدولية، إن الجزائر لا تنسى المساهمة التي قدمتها يوغوسلافيا وصربيا لنضال وكفاح الشعب الجزائري من أجل التحرر الوطني، وبالمقابل فإن جمهورية صربيا تعرب عن إمتنانها

ظلال المحاربين من الحرب العالمية الأولى

الفهرس

التقديم:

- نيكولا سيلاكوفيتش، وزير العمل والتوظيف وشؤون المحاربين القدامى
والشؤون الاجتماعية في جمهورية صربيا 9
- سعادة السفير فاتح محرز، سفير الجمهورية الجزائرية الديمقراطية الشعبية..... 11
- دايان ريستيتش، ميراث مؤلم أماكن ومعالم معاناة ووفاة الصرب في أراضي
دول المغرب العربي خلال الحرب العالمية الأولى..... 12
- نادا بيتروفيتش، الكنيسة الأرثوذكسية الصربية والمقابر الصربية في الجزائر
خلال فترة الحرب الكبرى 26
- سروليوب مانويلوفيتش، "الصالونيكيون" - نسبة إلى مدينة سالونيك اليونانية
يزورون المقابر العسكرية..... 43
- رادوسلاف نيديتش، المقبرة العسكرية الصربية 46
- فريد مويزينوفيتش، مصور الأفلام الصربي في مُقدِّمة الثورة الجزائرية..... 51
- ماركو بيليتش، المساهمة في إشهار والتعريف بالمقبرة العسكرية الصربية في الجزائر 54
- قائمة بأسماء المدفونين في المقبرة العسكرية الصربية في الجزائر 61
- صور ..... 64 - 71

المقبرة العسكرية الصربية في الجزائر

أرشيف الفوفودينا

جمعية أصدقاء الجزائر

جمعية الثقافة والفن والتعاون الدولي "أدليغات"

محرري الطبعة الثانية ثنائية اللغة

كريستيان أبشوست

ماركو بييليتش

فيكتور لازيتش

المحرر الفني: تاتيانا تسافنيتش

ترجمة النص إلى العربية والتدقيق اللغوي:

أكرم مرعي

أرشيف القويقودينا

جمعية أصدقاء الجزائر

جمعية الثقافة والفن والتعاون الدولي "أدليغات"